

Mümin-Şehir Analogisine Dair Bir Eser: *Risâle fî temsîli'l-mü'min bi'l-medîne* (İnceleme ve Tahkîk)

Mustafa Vacid AĞAOĞLU | <https://orcid.org/0000-0002-5235-4551>

Dr. | Yazar | agaoglu.mustafavacid@gmail.com

Bağımsız Araştırmacı |

İslam Felsefesi | Bursa, Türkiye

Öz

İnsan, ilim ve düşünce tarihinin önemli problemlerinden birini teşkil etmiş ve merkezî bir konu olarak incelenmiştir. Antik Yunan düşüncesinde ilk olarak Sofistlerle başlayan insan incelemeleri Sokrates (ö. MÖ. 399) ile -özellikle de ahlâki zemin üzerinde- daha kapsamlı hale gelmiş, Platon (ö. MÖ. 347) ve Aristoteles (ö. MÖ. 322)'in ellerinde ise fizikten metafiziğe; psikolojiden sosyo-politiğe kadar geniş ve sistematik bir boyut kazanmıştır. İslâm ilim ve düşünce gelenekleri de bir yandan naslara dayanarak, diğer yandan ise tevaris ettikleri kadim ilim-düşünce kümelerinden istifade ederek kendilerine özgü bir insan tasavvuru ortaya koymuşlardır. Kelâmın "Allah'ın rızasını kazanmak", felsefenin "Allah'a benzemek" ve tasavvufun "Allah'ın ahlakıyla ahlaklanmak" şeklindeki mefkûreleri nihai aşamada uhrevî mutluluğa yönelik bir amaca işaret etmektedir. Bu ise hiç şüphesiz iyi ve erdemli bir insan olmayı gerektirmektedir. Evrenin küçük bir modeli olarak görülen insan esasen karmaşık bir yapıya sahiptir. Bu karmaşık yapının tasvir ve izahında sık sık temsili anlatım yöntemleri de istihdam edilmiştir. İnsana ilişkin anlatılarda kullanılan analogilerden biri de insanı şehir üzerinden tanımayı ve tanıtmayı amaçlar. "Doğası gereği politik (medenî) bir varlık olarak" tasvir edilen insan ile şehir arasında yapısal ve işlevsel açıdan birtakım benzerlikler görülmüştür. Birçok Müslüman âlim ve düşünür de eserlerinde insan-şehir analogisinden (temsili anlatım) söz etmiştir. Bu makalenin konusu da müstakil olarak söz konusu analogiye tahsis edilen ve günümüze kadar gelen bir risâledir. Risâle, edebî-tasavvufî bir üslup ve geniş anlamda felsefî bir yaklaşımla mümin insanı temsili bir anlatım tarzıyla şehre benzetmektedir. Mümin ve şehir arasında kurulan benzetim esasen ahlâkî bir hususu ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Müellif, dinî kavram ve terminolojileri kullansa da nasları referans göstermeden görüşlerini ortaya koymaktadır. Bu yönüyle de eser özgün bir niteliği haiz bulunmakta ve naslardan beslenmesinin yanı sıra bir düşünceye de dayanmaktadır. Tespit ettiğimiz kadarıyla risâle yazma halinde bulunup tahkik ve neşri yapılmamıştır. Araştırmalarımız neticesinde risâlenin kütüphanelerde kayıtlı toplam on ayrı nüshasının mevcut olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu eser hem kütüphane kayıtlarında hem de yazma nüshalarda iki ayrı yazara nispet edilmektedir. Bunlardan biri Ebü'l-Meâlî el-Hemedânî, diğeri ise Ebü'l-Meâlî el-Haddâd/İbnü'l-Haddâd/İbnü'l-Haddâdî el-Halebî/el-Hillî'dir. Ne var ki, ilkinin Aynü'l-kudât/Ebü'l-Meâlî el-Hemedânî (ö. 525/1131) olabileceği ihtimalini çağırıştırmasına karşı, ikincisinin kim olduğu tespit edilememiştir. Klasik bir temayı müstakil bir risâle halinde ele alması sebebiyle ilgili literatür bağlamında önem arz eden eserin gün yüzüne çıkarılması ve okuyucuya sunulması kanaatimizce önemlidir. Elinizdeki makalenin ana amacı, söz konusu risâlenin tahkikli neşrinin yaparak onu okuyucular ve araştırmacılar için ulaşılabilir kılmaktır. Bunun yanında mevcut bilgilerden hareketle risâlenin tanıtımını yapmak, kime ait olduğunu/olabileceğini tartışmak ve genel olarak metnin tahlilini yapmak da çalışmanın kapsamına dahil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

İslâm Felsefesi, İnsan, Mümin, Şehir, İnsan-Şehir Analogisi, Aynü'l-kudât/Ebü'l-Meâlî el-Hemedânî.

Atf Bilgisi

Ağaoğlu, Mustafa Vacid. "Mümin-Şehir Analogisine Dair Bir Eser: Risâle fî temsîli'l-mü'min bi'l-medîne (İnceleme ve Tahkîk)". *Rize İlahiyat Dergisi* 27 (Ekim 2024), 123-147.

<https://doi.org/10.32950/rid.1405032>

Yayın Bilgileri

Türü	Araştırma Makalesi		
Süreç Bilgileri	Geliş Tarihi: 14.12.2023	Kabul Tarihi: 31.07.2024	Yayın Tarihi: 20.10.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körlleme		
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.		
Benzerlik Taraması	Yapıldı - iThenticate		
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.		
Etik Bildirim	ilahiyatdergi@erdoğan.edu.tr		
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.		
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.		

Dizinlenme Bilgisi

A Treatise on the Analogy between the Believer and the City: *Risālah fī tamthīl al-mu‘min bi-l-madīnah* (Analysis and Edition of the Text)

Mustafa Vacid AĞAOĞLU | <https://orcid.org/0000-0002-5235-4551>

Dr. | Author | agaoglu.mustafavacid@gmail.com

Independent Researcher |

Islamic Philosophy | Bursa, Türkiye

Abstract

Human being has always been one of the most important problems in the history of science and thought, and also has always been a central subject. In ancient Greek thought, the study of human beings began with the Sophists; with Socrates (d. 399 BC), this study became more comprehensive, especially on the moral ground, and in the hands of Plato (d. 347 BC) and Aristotle (d. 322 BC), it gained a wide and systematic dimension from physics to metaphysics, from psychology to socio-politics. Islamic traditions of science and thought have also developed their own unique conception of the human being, relying on the scriptures on the one hand and drawing on the ancient sciences and thought clusters they have inherited on the other. In the end, all of them aim to achieve otherworldly happiness through the theological concept of "gaining God's pleasure", the philosophical concept of "becoming like God", and the Sufi concept of "becoming moralized with God's morals". The way to this is undoubtedly to be a good and virtuous person. Seen as a microcosm, the human being reflects a small model of the universe and is therefore the most complex being in the universe. The human being, who is connected to many things and has similarities with many things, is described with a different approach by establishing an analogy between him and the city. Indeed, the human being, who is described as "a political (civilized) being by nature", resembles the city in many ways. Different Muslim scholars and thinkers have mentioned a human-city analogy (representational narration) in their works. In this context, a separate treatise on such an analogy has been identified and has survived to the present day. The treatise in question, with a literary-sufistic style and a broadly philosophical approach, compares the believer to the city in a representational narrative style and aims to reveal an ethical issue rather than a mere analogy between the two concepts. Although the author uses religious concepts and terminology, he puts forward his views without referring to the Qur'anic texts. In this respect, the work has a unique characteristic and is based on an idea as well as being nourished by the scriptures. It has been determined that the treatise in question is a manuscript (mahtut) and has not yet been analyzed and published. As a result of the research, a total of ten different copies of the treatise were found in libraries. The work is attributed to two different authors in both library records and manuscripts. One of them is Abū al-Ma‘ālī al-Hamadānī and the other is Abū al-Ma‘ālī al-Haddād/Ibn al-Haddād/Ibn al-Haddādī al-Halabī/al-Hillī. However, while the former is a well-known Islamic scholar, the identity of the latter - despite research - has not been identified. The subject is considered to be of importance in terms of literature since it is a classical study and is dealt with in a separate treatise. The main purpose of this study is to provide the reader with a critical edition of this treatise. In addition, the scope of the study consists of introducing the treatise based on the information we have, speculating on who it belongs to and analyzing the text. In this way, the study endeavors to make a contribution to the literature.

Keywords

Islamic Philosophy, Human, Believer, City, Human-City Analogy, 'Ayn al-Qudāt/Abū al-Ma‘ālī al-Hamadānī.

Citation

AĞaoğlu, Mustafa Vacid. "A Treatise on the Analogy between the Believer and the City: *Risālah fī tamthīl al-mu‘min bi-l-madīnah* (Analysis and Edition of the Text)". *Rize Theology Journal* 27 (October 2024), 123-147.

<https://doi.org/10.32950/rid.1405032>

Publication Information

Type	Research Article		
Process Information	Date of Submission: 14.12.2023	Date of Acceptance: 31.07.2024	Date of Publication: 20.10.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External		
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.		
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate		
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.		
Complaints	ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr		
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.		
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.		

Abstracting and Indexes

Giriş*

İslâm ilim ve düşünce tarihinde insan konusu fizikten psikolojiye, toplumdan eskatolojiye kadar farklı yönlerden ve farklı zeminlerde incelenmiştir. Kelâm disiplini insanın mahiyetini, ruhunu, irade özgürlüğünü ve eskatolojik yönlerini konu edinmiştir.¹ Tasavvuf geleneği insanı merkezine almış ve onu daha ziyade dinî-ahlâkî eksen üzerinden inceleme konusu yapmıştır.² Felsefe ise daha geniş ve kapsamlı olarak insanı; varlık yapısının ve doğasının mahiyeti, onu diğer varlıklardan ayıran ve kendisine has kılan mümeyyiz vasfı, akıl varlığı olarak insanın ereğinin veya ulaşmak istediği en son gayenin ne olduğu gibi sorular çerçevesinde metafizik, epistemolojik, etik ve sosyo-politik yönlerden ele almıştır.³

Öteden beri 'doğası gereği politik varlık'⁴ şeklinde nitelenen insan; kendi kendine yeterli olamayan, kendi türünden başkalarına ihtiyaç duyan ve dolayısıyla doğası gereği toplanmaya ve yardımlaşmaya gereksinim duyan bir varlıktır.⁵ Böyle olunca evrende diğer tüm varlıklardan farklı olarak insan, toplum/şehir inşa eden, yöneten ve yönetilen, politik tasavvuru olan, hülâsa medeniyet ihdas eden varlık olması hasebiyle öne çıkmaktadır. İslâm düşüncesinde ilk defa sistematik ve özgün bir siyaset felsefesi kuran Fârâbî (ö. 339/950), aynı zamanda 'insan felsefesi' olarak da isimlendirdiği ve ahlak-siyaset konularını ihtiva eden "İlm-i medenî"yi oluşturmuştur.⁶ Filozof, şehir felsefesini eserlerinde detaylı olarak incelemiş ve insanın şehre ihtiyacını ortaya koymuştur.⁷

İslâm düşüncesinde farklı yönlerden inceleme konusu olan insan, çeşitli yöntem, yaklaşım ve söylemlerle ifade edilmiştir. Bunlardan biri analogi yöntemidir ki insanı, alakası olduğu başka bir şeye benzeterek bir insan tasviri ortaya koymaktır. Burada konumuz gereği bizi ilgilendiren husus insan ile şehir arasında kurulan analogidir. İnsan, kendi içinde çeşitli organ, unsur ve parçalardan oluştuğu gibi; şehir de tıpkı böyledir. Sağlıklı bir insan bedeninde nasıl işlevleri farklı olan birçok organ bir uyum ve tecanüs içinde bir arada bulunuyorsa şehrin parçaları da şehirde buna benzer bir durumda bulunur. Fârâbî siyaset felsefesi kapsamında erdemli şehri, tam ve sağlıklı bir bedene benzetir.⁸ Dolayısıyla felsefî perspektif insanı şehre benzetmek değil, şehir tasavvuru üzerinden hareket ederek; şehri insana, daha doğrusu bedene benzetmektedir.

Tasavvuf literatüründe de böyle bir tasavvur görülmektedir.⁹ Ancak tasavvufta siyaset/şehir düşüncesi çok fazla ön planda olmadığı için ve daha ziyade insan merkeze alındığından dolayı; felsefî perspektifin aksine insanı şehre benzeterek bir insan-şehir analogisi ortaya koymaktadır. Burada dikkat edilirse beden değil, insan diyoruz, zira söz konusu tasavvufî yaklaşımda akıl ve ruh gibi kavramlar da analogiye dahil edilmekte, dolayısıyla sadece bedeni değil bir bütün olarak insanı kapsamaktadır.

Bu çalışmada, ikinci türden, yani insan-şehir analogisi hakkında bir el yazma eserin inceleme, tahlil ve tahkiki yapılacaktır. Söz konusu eser, kısa bir risâle olup insanı, daha doğrusu kendi deyimiyle "mümin"i şehre benzetmektedir. Risâle, iki müellife nispet edilmektedir. Bunlardan biri Ebü'l-Meâlî el-Hemedânî,¹⁰ diğeri ise Ebü'l-Meâlî el-Haddâd/İbnü'l-Haddâd/İbnü'l-Haddâdî el-

* Bu makalenin ortaya çıkma sürecinde ilgi ve desteğini esirgemeyen, engin bilgilerinden yararlandığım Prof.Dr. Yaşar Aydın'ı ya teşekkür ederim.

¹ Muhiht Mert, *İnsan Nedir? İnsanın Tanınmasında Dair Kelâmî Bir Yaklaşım* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 19; Ömer Türker, *İslam Düşünce Gelenekleri* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 32-33; Yunus Cengiz, "Mu'tezile'nin İnsan Düşüncesinde Rakip İki Tasavvur: Ebü'l-Hüzeyl ve Nazzâm Gelenekleri", *İnsan Nedir?*, ed. Ömer Türker-İbrahim Halil Üçer (İstanbul: İlem Yayınları, 2019), 59-62.

² Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarih* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012), 16; Abdullah Kartal, *İlâhî İsimler Teorisi* (İstanbul: Hayykitap, 2009), 185-186; Hacı Bayram Başer, "Yükümlü Varlıktan Varlığın Gayesi Olan İnsana: Tasavvufta İnsan Tanımlarının Dönüşümü Üzerine Bir Değerlendirme", *İnsan Nedir?*, ed. Ömer Türker-İbrahim Halil Üçer (İstanbul: İlem Yayınları, 2019), 501-504.

³ Yaşar Aydın, "Farabi", *Siyaset Felsefesi Tarihi*, ed. Ahu Tunçel - Kurtul Gülenç (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2021), 92-94.

⁴ Aristoteles, *Politika*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 26 (1253a).

⁵ Platon, *Devlet*, çev. Sabahattin Eyüboğlu-M. Ali Cimcoz (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 54-55 (369b-369d); Aristoteles, *Politika*, 27 (1253a); Fârâbî, *el-Medînetü'l-Fâzıla*, çev. Yaşar Aydın (İstanbul: Litera Yayınları, 2021), 186-189; İbn Sînâ, *Kitâbu Ş-Şifâ: Metafizik*, metin ve çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2022), 822-823.

⁶ Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*, çev. Yaşar Aydın (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021), 38-39; Fârâbî, *İhsâu'l-Ulûm*, nşr. Ali Bû Malham (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1996), 79-82.

⁷ Fârâbî, *el-Medînetü'l-Fâzıla*, 186-189.

⁸ Fârâbî, *el-Medînetü'l-Fâzıla*, 190-191.

⁹ Hakîm et-Tirmizî, *Gavru'l-umûr*, thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sâih-Ahmed Abde Avz (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1422/2002), 30-34, 37, 45; Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Arabî, *et-Tedbirâtü'l-İlâhiyye fi İslâhi'l-memleketi'l-insânîyye*, thk. Muhammed Abdullhay el-Adlûnî el-İdrîsî el-Hasenî (yy: Dâru's-Sekâfe, 1437/2015), 105-108; Aşık Paşa, *Garibnâme*, Yeni Türkçeye haz. Bedri Noyan (Ankara: Ardic Yayınları, 1998), 75-78; Ömer b. Ali el-İspirî, *Ruhun Kaleleri: Husûnî'l-Metâlib*, haz. Osman Nuri Karadayı (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2018); Muhammed Sâdik, *Risâle-i Mahbûb: Nefsin Şehirleri*, haz. Yusuf Turan Günaydın (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013).

¹⁰ Bu ismin kim olabileceği hususuna aşağıda değinilecektir.

Halebî/el-Hillî'dir. Tahkîkli neşrini ve muhteva analizini yaptığımız risâle özel olarak insan-şehir ilişkisi konusunu ele alması hasebiyle dikkate değer bir çalışma olarak görülebilir. Söz konusu risâle, insanı şehre benzeterek dolayısıyla insanı merkeze alan bir tasavvur ortaya koyarak ve yine insanı sadece bedeni itibarıyla değil, ruhu ve bedeni yönüyle bir bütün olarak ele almasıyla felsefî metinlerden farklılaşmaktadır. Yine mezkûr risâle tasavvufî yaklaşım, nefisle savaşmak, bir anlamda mücâhede yöntemlerine sahip olmakla birlikte; tasavvurunu doğrudan naslara başvurmaksızın, düşünceye dayanan bir üslupla serdederek ve insanı diğer canlılardan ayıran mümeyyiz vasfı akla büyük önem yükleyerek tasavvufî metinlerden de kısmen ayrılmaktadır.

1. Risâlenin Fiziksel Özellikleri

1.1. Yazma Nüshaların Tanıtımı

Yapmış olduğumuz araştırma ve incelemeler neticesinde söz konusu risâlenin toplamda on farklı nüshasına ulaşılmıştır. Nüshaların her biri birer mecmua içerisinde yer almaktadır. Elimizde mevcut olan yazma nüshaları şu şekilde sıralayabiliriz:

- Risâle fi zikri medîneti kâlibi'l-insân*, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Ulucami 1674-7, vr. 55-60, "Ebu'l-Meali el-Hemedani" adında kayıtlıdır. Risâlenin ilk varlığında Ebü'l-Meâli el-Hemedânî'nin adı geçmektedir. Sonunda ise, istinsah tarihi "Cuma günü 7 Cemâziyelâhir 705" ve müstensih ismi "Âlim Şeyh b. Hasan b. Ali b. Muhammed el-Cündî" olarak kaydedilmektedir. Böylece bu nüsha, tarih kaydeden nüshaların en eskisini oluşturmaktadır. Söz konusu nüshaya bâ (ب) remzi verilmiştir. Normalde rahatlıkla okunur ve anlaşılır bir hatla yazılmasına rağmen, varakların üst satırları hasar görmesi sebebiyle birtakım cümle ve kelimeler okunmamakta veya güçlükte okunmaktadır.
- Risâle fi temsîli'l-mü'min bi'l-medîne*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Esad Efendi 1197-3, vr. 67-71, "Aynükkudât el-Hemedânî..." adında kayıtlıdır. Risâlenin hem dibacesinde hem de sonunda Ebü'l-Meâli el-Hemedânî'nin adı geçmektedir. Ayrıca son kısmında "Perşembe günü 29 Zilhicce 1100" şeklinde istinsah tarihi kaydedilmektedir. Söz konusu nüshaya, elif (إ) remzi verilmiştir.
- Risâle fi temsîli'l-mü'min bi'l-medîne*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 705-6, vr. 38-40, "Aynükkudât el-Hemedânî..." adında kayıtlıdır. Risâlenin, yine önceki nüshada olduğu gibi hem ilk varakta hem de son kısmında Ebü'l-Meâli el-Hemedânî'nin adı geçmektedir. Son cümlesinde ise, "Muharrem 1197" müstensih ismi "Abdülgani el-Kâdî" olarak kaydedilmiştir. Mezkûr nüshaya, mîm (م) remzi verilmiştir.
- Risâle fi temsîli'l-mü'min bi'l-medîne*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Harput 11-5, vr. 71-73, ve kütüphane kayıtlarında "Hillî, Ebü'l-Me'âlî İbnü'l-Haddâd/الحادي المعالي ابن الخلي،" şeklinde kaydedilmektedir. Ancak nüshanın ilk varacağının üst kısmında eserin adı "*er-Risâle fi'z-Zühdi'l-çihâdiyye*" zikredilmektedir. Yine risâlenin başlangıcında müellifinin "Ebü'l-Meâli el-Haddâd el-Celî" veya "... el-Halebî" olduğu kaydedilmektedir. Son kısmında ise "25 Safer 1232 senesi" olarak istinsah tarihi düşülmüştür. Söz konusu nüshaya, hâ (خ) remzi verilmiştir.
- Risâle fi temsîli'l-mü'min bi'l-medîne*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Darulmesnevi 258-2, vr. 25-27, "Ebu'l-Me'âlî İbnü'l-Haddâdî el-Halebî/الحادي المعالي ابن الحدادي الحلبي" adında kayıtlı bulunmaktadır. Müellif ismi, aynı şekilde risâlenin başlangıcında zikredilmektedir.
- Risâle fi temsîli'l-mü'min bi'l-medîne*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya 4875-11, vr. 125-127, "Ebu'l-Me'âlî İbnü'l-Haddâd el-Hillî/الحادي المعالي ابن الحدادي الحلبي" adında kayıtlıdır. Nüshanın başlangıcında müellif ismi, Ebü'l-Me'âlî el-Haddâd el-Hillî olarak zikredilmektedir. Ayrıca eser, 126-127 vr. arasında yer almaktadır.
- Risâle fi temsîli'l-mü'min bi'l-medîne*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Kara Çelebizade 346-15, vr. 262a-264b, "Aynükkudât el-Hemedânî..." adında kayıtlıdır. Ancak nüshanın hiçbir yerinde herhangi bir müellif ismi geçmemektedir. Dolayısıyla bunu, isimsiz nüsha olarak niteleyebiliriz.
- Risâle fi beyâni meseli'l-mü'min ke-meseli'l-medîne*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Laleli 2153-3, vr. 42-46, "Ebu'l-Me'âlî İbnü'l-Haddâd el-Halebî/الحادي المعالي ابن الحدادي الحلبي" adında kayıtlı bulunmaktadır. Müellif ismi, aynı şekilde risâlenin başlangıcında zikredilmektedir. Ancak söz konusu risâle 43b-46a varakları arasında mevcuttur.
- Risâle fi kevn meseli'l-mü'min kemeseli'l-medîne*, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Ulucami 1846-3, vr. 97-102, herhangi bir müellif ismi zikredilmeksizin kayıtlı bulunmaktadır. Ancak eser incelendiğinde hem mecmuanın dibacesinde hem de risâlenin başlangıcında el-Hemedânî isminde bir müellife ait olduğu kaydedilmektedir. Eserin sonunda ise, Ebü'l-Meâli el-Meymedânî'ye ait olduğu zikredilmektedir. Orada öyle anlaşılıyor ki müstensih, el-Hemedânî yerine yanlışlıkla "el-Meymedânî" olarak kaydetmiştir. Risâle, 98b-102a varaklar arasında bulunmakta ve sonunda Muhammed Şahin b. Abdullah olarak müstensih ismi kaydedilmektedir.
- Risâle fi temsîli'l-mü'min bi'l-medîne*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yeni Cami 1192-3, vr. 263-264, "Ebu'l-Me'âlî b. el-Haddâd el-Hillî/الحادي المعالي ابن الحدادي الحلبي" adında kayıtlıdır. Ne var ki eser incelendiğinde, risâlenin başlangıcında eserin Ebü'l-Meâli el-Hemedânî'ye ait olduğu kaydedilmektedir.

1.2. Eserin İsmi

Kütüphane kayıtlarında risâlenin yedi nüshası *Risâle fi temsili'l-mü'min bi'l-medîne* şeklinde kayıtlı bulunmaktadır. Ancak bu isim tam olarak, işaret edilen yedi nüshanın hiçbirinin içinde geçmemektedir. Buna en yakın olanı elif/Esad Efendi nüshasıdır ki risâlenin başlangıcından önceki varakta “*risâle... temsîlu sûreti'l-mü'min bi'l-medîne*” şeklinde kayıt düşülmüştür. Ayasofya, Darulmesnevi ve Kara Çelebizade nüshalarında herhangi bir isim geçmemekte; Hacı Mahmud Efendi nüshasının ilk varağında “*temsîlu'l-mü'min*” olarak; Harput nüshasının ilk varağında “*er-Risâle fi'z-Zühdi'l-cihâdiyye*” sonunda ise “*er-Risâletü'l-cihâdiyye*” olarak ve Yeni Cami nüshasının bulunduğu mecmuanın dibacesinde “*risâle... fi'l-medîneti'l-insâniyye*” şeklinde zikredilmektedir.

Diğer üç nüsha ise kütüphane kayıtlarında; *Risâle fi zikri medîneti kalbi'l-insân*, *Risâle fi beyâni meseli'l-mü'min ke-meseli'l-medîne* ve *Risâle fi kevn meseli'l-mümin kemeseli'l-medîne* şeklindedir. İlki (bâ/Bursa nüshası) aynı şekilde nüshanın ilk varağında da yazılmaktadır. Fakat kütüphane kayıtlarına yanlışlıkla “... *kalbi'l-insân*” olarak girmiştir, oysaki doğru olanı “... *kâlibi'l-insân*” şeklindedir. Dolayısıyla burada risâlenin ismi *Risâle fi zikri medîneti kâlibi'l-insân*'dır. İkincisinin ismi (Laleli nüshası) içinde bulunduğu mecmua dibacesinde *Risâle meseli'l-mümini fi'd-dünyâ kemeseli'l-medîne* olarak yazılmaktadır. Üçüncü ve sonuncusu ise (Bursa/1846) nüshanın ilk varağında kütüphane kaydında olduğu gibi aynı şekilde yazılmaktadır.

Böylece görüldüğü gibi birbirine benzese de risâle farklı isimlere sahip bulunmaktadır. Bu farklılıklar muhtemelen müstensihlerin tercihlerinden de kaynaklanmaktadır. Nüshaların muhtevasında zikredildiği isimleri şu şekilde sıralayabiliriz:

- Risâle temsîli sûreti'l-mü'min bi'l-medîne.*
- Temsîlu'l-mü'min.*
- Er-Risâle fi'z-Zühdi'l-cihâdiyye/Er-Risâletü'l-cihâdiyye.*
- Risâle (sağîre) fi'l-medîneti'l-insâniyye.*
- Risâle fi zikri medîneti kâlibi'l-insân.*
- Risâle meseli'l-mümini fi'd-dünyâ kemeseli'l-medîne.*
- Risâle fi kevn meseli'l-mümin kemeseli'l-medîne.*

Aslında bütün bu farklı isimlerin ortak yönü, mümin veya daha genel bir ifadeyle insan ve şehir arasındaki benzerlik konusudur. Binaenaleyh bu noktadan hareketle, elinizdeki çalışmada tahkiki yapılmış olan söz konusu risâle, bir “insan-şehir analogisi” eseridir.

1.3. Eserin Aidiyeti

Yukarıda zikredilen nüshaların tanıtımından hareketle eserin aidiyeti hakkında kesin bir kaniya varmak oldukça güçtür. Eser görüldüğü üzere iki ayrı müellife nispet edilmektedir. Bunlardan biri Ebü'l-Meâlî el-Hemedânî, diğeri ise Ebü'l-Meâlî el-Haddâd/İbnü'l-Haddâd/İbnü'l-Haddâdî el-Halebî/el-Hillî'dir. İlki, Ebü'l-Meâlî el-Hemedânî'den maksud net olarak belli değildir. Ancak Hemedânî olup ve Ebü'l-Meâlî künyesiyle tanınan yegane isim -bilindiği kadarıyla- Aynülkudât el-Hemedânî'dir.¹¹ Dolayısıyla buradaki atıf muhtemelen Aynülkudât el-Hemedânî'yedir.¹²

İkincisi ise görüldüğü gibi el-Haddâd, İbnü'l-Haddâd, ve İbnü'l-Haddâdî olmak üzere üç ayrı nisbeye ve el-Halebî ile el-Hillî şeklinde yine iki farklı lakaba sahiptir. Dolayısıyla bunun tam olarak adının ne olduğu veya farklı şekillerde geçen adının hangisinin doğru olduğuna dair bilgiye sahip değiliz. Böyle olunca elbette ki düğümü çözmek daha da zorlanmaktadır. Dolayısıyla farklı suretlerde ismi yazılı olan müellif hakkında inceleme ve araştırma yaptığımızda böyle bir yazar/müellif ismi tespit edilmemiştir. “Ebü'l-Meâlî el-Haddâd/İbnü'l-Haddâd/İbnü'l-Haddâdî el-Halebî/el-Hillî” şeklinde herhangi bir kişiye ulaşılmamıştır. Ancak literatürde, Musul hükümdarı Bedreddîn Lü'lü' (ö. 657/1259) döneminde yaşayan ve günümüze kadar ulaşan *el-Cevherü'n-nefis fi siyâseti'r-reis*¹³ adlı bir eser kaleme alan Muhammed b. Mansûr b. Hubeys İbnü'l-Haddâd isminde bir

¹¹ Abdurrahim Alkış, *Aynü'l-kudât-ı Hemedânî'nin Hayatı, Eserleri ve Usûl-i Selâse Hakkındaki Tasavvufî-Kelâmî Görüşlerinin Tahlili* (İstanbul: Hikemiyat, 2021), 75.

¹² Tam adı, Ebü'l-Meâlî ve Ebü'l-Fazl Abdullah b. Ebî Bekr Muhammed b. Alî b. Hasan b. Alî el-Miyâne'ci el-Hemedânî'dir. “Kâdıların Gözbebeği” anlamına gelen Aynülkudât lakabını hocası Ahmed el-Gazâlî vermiştir. Aynülkudât'ın hakkında detaylı bilgi için bk. İmâdüddin el-İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr ve cerîdetü'l-asr*, thk. Adnan Muhammed Âli Tu'ma (Tahran: Ayine-i Miras, 1999), 3/137; Ebü Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abdulfettah Muhammed el-Hulvî (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1383/1964), 7/128-130; Süleyman Uludağ-Nurettin Bayburtlugil, “Aynülkudât el-Hemedânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 9 Aralık 2023); Halil Baltacı, *Aşklar Sultanı: Aynü'l-Kudât el-Hemedânî'nin Hayatı ve Tasavvuf Anlayışı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016), 29-35; Alkış, *Aynü'l-kudât-ı Hemedânî'nin Hayatı, Eserleri ve Usûl-i Selâse Hakkındaki Tasavvufî-Kelâmî Görüşlerinin Tahlili*, 15-20.

¹³ Muhammed b. Mansûr b. Hubeys İbnü'l-Haddâd, *el-Cevherü'n-nefis fi siyâseti'r-reis*, thk. Rıdvân es-Seyyid (Beyrut: Dâru't-Talîa, 1983).

müellif bulunmaktadır. Alkış'a göre -bu çalışmada tahkîki yapılan- söz konusu risâle ile İbnü'l-Haddâd'ın zikredilen eserinin içeriği kısmen de olsa uyum sağlamaktadır.¹⁴ Ne var ki İbnü'l-Haddâd'ın *el-Cevherü'n-nefis fi siyâseti'r-reis* adlı eseri siyâsetnâme türünden olup daha çok anekdotlardan oluşmaktadır.¹⁵ Söz konusu iki eseri karşılaştırdığımızda kanaatimizce aralarında pek bir uyum ve benzerlik görülmemektedir.

Tespit edilen toplam on nüshanın; beşi Hemedânî'ye ve dördü el-Halebî/el-Hillî (İbnü'l-Haddâd)'ye nispet edilmektedir. Diğer bir nüsha ise hiçbir yazara nispet edilmemektedir. Yine söz konusu on nüshadan dördü tarihli olup bunların en eski üç nüshası (705, 1100 ve 1197) Hemedânî'ye; diğer bir nüshası (1232) ise öbür müellife nispet edilmektedir.

Ebü'l-Meâlî el-Hemedânî'ye atıftan maksud Aynükkudât el-Hemedânî ise şayet -ki öyle anlaşılıyor- bu nisbetin yanlış olduğu kanaatindeyiz. Zira ne Aynükkudât el-Hemedânî hakkında bilgi veren biyografi yazarları¹⁶ ne onun hakkında çalışma yapan çağdaş araştırmacılar¹⁷ ne de kendisi eserleri hakkında söz ederken¹⁸ söz konusu risâleden bahsetmektedir. Ayrıca Alkış, Aynükkudât el-Hemedânî'nin eserlerinden bahsetme sadedinde; müellife aidiyeti kesin olan, şüpheli olan ve aidiyeti olmayıp da ona nispet edilen eserler şeklinde üç kategoriden bahseder. Söz konusu mümin-şehir analogisine dair risâleyi ise üçüncü kategoride addederek Aynükkudât el-Hemedânî'ye ait olmayıp ona nispet edildiğini ileri sürer.¹⁹

Bütün bunların haricinde, aşağıda risâlenin muhteva analizi yapılırken görüleceği üzere, söz konusu risâlenin konusu zühed temelli olarak ele alınmaktadır. Oysaki Aynükkudât el-Hemedânî aşk, semâ', vecd, cezbe ve şatihyâtın etkisinde örülen bir tasavvuf düşüncesini benimsemektedir.²⁰ Öte yandan risâlede akla oldukça büyük önem verildiği görülmekte, akıl, insan-şehir analogisinde önemi haiz bir yer kapsamaktadır. Ne var ki Aynükkudât el-Hemedânî'ye göre aşk, akıl ötesi bir mertebeye sahiptir, aşkı akıl ile idrak etmek mümkün değildir ve akıl, aşk ile aşkın hallerini bilmekten azledilmiştir.²¹ Dolayısıyla Aynükkudât el-Hemedânî akıldan ziyade aşk kavramına önem vermektedir. Yine bu bağlamda Aynükkudât el-Hemedânî'nin "iblis" düşüncesi²² göz önünde bulundurulduğu zaman, söz konusu risâlede bahsedilen "iblis" tasviriyi uyum sağlamadığı anlaşılmaktadır.

İmdi, mümin-şehir analogisine dair söz konusu risâle, Aynükkudât el-Hemedânî'nin üslup, içerik ve yaklaşımlarıyla bağdaşmamaktadır. Binaenaleyh bu verilerden yola çıkarak risâlenin Aynükkudât el-Hemedânî'ye ait olmadığını söyleyebiliriz. Yine Ebü'l-Meâlî el-Haddâd/İbnü'l-Haddâd/İbnü'l-Haddâd el-Halebî/el-Hillî adında bir ismin tespit edilememesi, risâlenin müellifine dair hususu muamma kılmaktadır. Böylece elmizdeki veri ve bulgulara binaen söz konusu risâlenin kime ait olduğunu tespit etmek güçtür.

1.4. Tahkîkte Uygulanan Metot

Elimizdeki risâlenin tahkîk çalışması, *İSAM Tahkikli Neşir Esasları (İTNES)* metodu esas alınarak gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda çalışma toplamda on nüshadan tarihli olan dört nüsha esas alınarak yapılmıştır. Tüm nüshalar karşılaştırıldığında; muhtevanın daha sağlam oluşu, hasar görmüş yerlerin ve okunamaz cümle veya kelimelerin neredeyse hiç olmaması ve eksikliğin nispeten az olması sebebiyle elif nüshası, ana nüsha olarak tayin edilmiş ve metin dökümü bunun üzerinden gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın bu evresinde dönemin yazım metot ve üslubu gereği net olarak ayrılmayan paragraf, gerektiği yerde nokta, virgül vs.nin tefriki de dikkate alınmıştır. Yine Arapça grameri ve usulüne binaen kelimelere hemze ve gerektiği yerde hareke ve şedd eklenmiştir. Metinden bağımsız olan başlık ve numaralandırmalar ise köşeli parantez içine alınmıştır.

Bir sonraki aşamada ana nüshanın; bâ, hâ ve mîm nüshaları ile ayrı ayrı karşılaştırması yapılmıştır. Bu kapsamda farklılık içeren kelime ve cümleler, ana nüshadan eksik ya da bazen buna ilave olan kısımlar nüshaya da işaret edilerek dipnotlara eklenmiştir.

¹⁴ Alkış, *Aynu'l-kudât-ı Hemedânî'nin Hayatı, Eserleri ve Usûl-i Selâse Hakkındaki Tasavvufî-Kelâmî Görüşlerinin Tahlili*, 76.

¹⁵ Bk. İbnü'l-Haddâd, *el-Cevherü'n-nefis fi siyâseti'r-reis*, 59-143.

¹⁶ İsfahânî, *Harîdetü'l-kasr ve cerîdetü'l-asr*, 3/137; Sübkî, *Tabakâtü'ş-Şâfiyyetü'l-kübrâ*, 7/128-130.

¹⁷ Baltacı, *Aşıklar Sultanı*, 68-77; Uludağ-Bayburtlugil, "Aynükkudât el-Hemedânî"; Mesut Sandıkçı, *Aynükkudât Hemedânî'nin Hayatı, Eserleri ve Temhîdât Tercümeleri (Metin-İnceleme)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 26-32; Mehmet Emin Bener, *Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî'nin Tasavvuf Müdâfaası (Şekva'l-Garîb Örneği)* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 38-50; Aynükkudât el-Hemedânî, *Zübdetü'l-Hakâik: Hakikatlerin Özü-Şekva'l-Garîb: Garibin Şikâyeti*, çev. Ahmet Kamil Cihan vd. (çevirenin girişi), (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 25-34.

¹⁸ Aynükkudât el-Hemedânî, *Risâletü Şekva'l-Garîb*, thk. 'Afif 'Useyrân (Tahran: Matbaatü Câmîati Tahran, 1962), 40-41.

¹⁹ Alkış, *Aynu'l-kudât-ı Hemedânî'nin Hayatı, Eserleri ve Usûl-i Selâse Hakkındaki Tasavvufî-Kelâmî Görüşlerinin Tahlili*, 75-76.

²⁰ Baltacı, *Aşıklar Sultanı*, 35, 79, 127-128; ayrıca bk. Alkış, *Aynu'l-kudât-ı Hemedânî'nin Hayatı, Eserleri ve Usûl-i Selâse Hakkındaki Tasavvufî-Kelâmî Görüşlerinin Tahlili*, 345-346.

²¹ Baltacı, *Aşıklar Sultanı*, 128; Alkış, *Aynu'l-kudât-ı Hemedânî'nin Hayatı, Eserleri ve Usûl-i Selâse Hakkındaki Tasavvufî-Kelâmî Görüşlerinin Tahlili*, 345.

²² Bu konu, çalışma kapsamını aştığı için içeriğine değinilmedi. Detaylı bilgiler için bk. Baltacı, *Aşıklar Sultanı*, 151-161.

Geriye kalan diğer nüshalar da ayrıca ana nüsha ile karşılaştırılmış, aralarında muhtevayı bozacak veya anlamı değiştirecek cümle ve ibarelere rastlanmadığından çalışmanın karşılaştırma kısmında bahsi geçen üç nüsha ile iktifa edilmiştir. Bunların yanında risâlenin dibacesinde geçen ayetlerin tahrîci yapılmıştır. Ancak şiirlerin kime ait oldukları ve hangi kaynaklarda zikredildikleri tespit edilememiştir. Belki de onlar büyük ölçüde bizzat risâlenin yazarına ait şiirlerdir.

2. Risâlenin Konusu ve Muhteva Analizi

Düşünce tarihinde analogik/temsili ve sembolik anlatım yöntemleri antik dönemlerden itibaren kullanılagelmiştir. Bu meyanda Platon ve Aristoteles'in adları zikredilebilir.²³ İslâm düşünürleri de bu yöntemden faydalanarak eserlerinde ve anlatımlarında temsili kullanmışlardır.²⁴ İslâm ilim ve düşüncesi, kadim felsefi birikimin İslâm dünyasına intikal etmeden önce de temsili anlatım tarzını bilmekteydi. Zira temsil, Kur'an ve hadislerde hatırı sayılır bir şekilde zikredilmiştir.²⁵ Dolayısıyla İslâm düşüncesinin hem naslardan hem de kadim felsefe geleneğinden yararlanarak bir analogi ve sembolik anlatım biçimi tesis ettiği söylenebilir.

Çalışmamızın konusunu teşkil eden ve tahkiki yapılan insan-şehir analogisine dair söz konusu eser, kısa ve veciz bir şekilde kaleme alınmıştır. Mümin/inanan insanı şehre benzeten risâle, naslara doğrudan başvurmaksızın düşünceye dayalı olarak edebî-tasavvufî bir üslupla serdedilmektedir. Başka bir deyişle risâle, nihai etapta insan için dinî-ahlâkî ve dolayısıyla da onu mutluluğa götüren bir yaşayış tarzı inşa etmesine rağmen; söylemini salt naslardan hareketle değil, fikrî bir temel üzerinde tasarlamıştır. Bu da eserin -kısa ve öz olmasına rağmen- ilgili literatür çerçevesinde önemi haiz olduğunu göstermektedir.

Aslında bu tür anlatım tarzının en bariz saiki; anlatımı kolaylaştırmak ve ifadeyi güçlendirmek dolayısıyla da muhatapın konuyu doğru telakki etmesinde yardımcı olmaktır.²⁶ İslâm filozofları her ne kadar temsili anlatıma pek sıcak bakmasalar da başta Fârâbî olmak üzere birçok filozofun söz konusu yöntemle başvurduğu görülmüştür.²⁷ Tasavvuf geleneğinde ise temsili, metaforik ve sembolik anlatımlar daha sık olarak başvurulan yöntemlerdir. Sûfiler açısından bu tercihin iki nedeni vardır, biri anlatılmak istenen konuyu muhatap için kolay kılmak; diğeri ise sır içeren anlamları ağıyârdan gizlemektir.²⁸

Öteden beri insan, mikrokozmos (küçük âlem) olarak tasavvur edilmiş²⁹ ve bu tasavvur İslâm düşüncesi tarafından da tevarüs edilmiştir. Evrenin bir özeti olan insan, kendisinin tesis ettiği şehre benzetilmiştir. Bu bağlamda İslâm düşüncesinde aslında iki temel yaklaşım görülmektedir. Biri felsefeye, daha özel olarak Fârâbî'ye aittir ki şehir-beden analogisinden ibarettir. Diğeri ise daha ziyade tasavvuf literatüründe görülmektedir ki, insan-şehir analogisinden ibarettir. Dolayısıyla ilki şehri insana daha doğrusu bedene; ikincisi ise insanı şehre benzetmektedir.

Düşünce tarihine bakıldığı zaman insan ve şehir arasındaki ilişkinin eski ve önem arz eden bir bahis olduğu ve bu hususta pek çok analogilerin kurulduğu görülür. İnsanda olduğu gibi şehrin de bir hareket ettirici gücünün/ruhunun olduğu söylenmiştir. Şehrin ruhunu, içinde yaşayan insanlar var kılmaktadır. Zira şehirden insanı ve insan eliyle oluşturulan tarih, kültür, musiki, sanat, maddî ve manevî zenginlik vb. aldığımızda/kopardığımızda geriye ancak bir taş kümesi kalacaktır. Dolayısıyla şehre ruh veren unsur insandır, insan ürünüdür. Mamafih insanı da ayakta tutan şey şehirdir. Öyleyse insanın içinde olmadığı bir şehir, ölü/ruhsuz bir mekân olduğu gibi; şehirden yoksun olan bir insan da eksik insandır, yetkinliğine ulaşmamıştır. Binaenaleyh insan-şehir arasındaki ilişki, fevkalade önem taşıyan temeller üzerine inşa edilmiştir.³⁰

İslâm düşünce tarihinde özgün bir insanî ilim dalı olan ilm-i medenîyi/politika bilimini ilk defa inşa eden Fârâbî,³¹ siyaset düşüncesi kapsamında bir şehir-beden analogisi betimlemiştir. Filozofumuz, insanın toplanmaya ve yardımlaşmaya ihtiyaç duyan bir varlık olduğunu ifade sadedinde insanî toplanmalara dair söz ederken; erdemli şehir ile tam ve sağlıklı bir beden arasında bir benzerlik kurar. Ona göre güç ve doğa yönünden farklı derecelerde bulunan ve çeşitli organlara sahip olan bedende

²³ Detaylı bilgi için bk. Gülümser Durhan, *Aristoteles ve Platon'da Analogi* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2020).

²⁴ Abdulkuddüs Bingöl, "Temsil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erşim 26 Mart 2024); detaylı bilgi için ayrıca bk. Nihat Keklik, "Felsefe Bakımından Metafor", *Felsefe Arkivi* 25 (Temmuz 2013).

²⁵ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Sadık Kılıç, "Kur'an ve Hadislerde Temsili Anlatım Örnekleri", *İslâmî İlimler Dergisi* 5/1 (2010).

²⁶ Ömer Ceran, "İbn Miskeveyh'in Fizik, Metafizik ve Siyaset Düşüncesinde Kullandığı Benzetmeler", *İslâmî Araştırmalar* 33/2 (2022), 526.

²⁷ Mesûd Lebyûd, "Mekânetu't-temsili fi'l-fikri'l-İslâmî", *Dirâsât Fi'l-Ulûmi'l-İnsânîyye ve'l-İctimâîyye* 17/2 (Aralık 2017), 334-336; bu konuda ayrıca bk. Keklik, "Felsefe Bakımından Metafor", 20-23; Ceran, "İbn Miskeveyh'in Fizik, Metafizik ve Siyaset Düşüncesinde Kullandığı Benzetmeler".

²⁸ Osman Nuri Karadayı, "Tasavvuf Literatüründe Kale Sembolü", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 7/2 (Aralık 2020), 185-186.

²⁹ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2019), 129; Ceran, "İbn Miskeveyh'in Fizik, Metafizik ve Siyaset Düşüncesinde Kullandığı Benzetmeler", 528-529.

³⁰ Mehmet Mahfuz Söylemez, "Şehirlerin Ruhunu Üzerine", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (Aralık 2018), 382-383.

³¹ Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*, 38-39; Fârâbî, *İhsâu'l-Ulûm*, 79-82.

yönetici (reîs) olan yegâne bir organ vardır ki o da kalptir. Söz konusu organa, hiyerarşik olarak mertebeleri yakın ve uzak olan başka organlar da bulunmakta ve herkes kendi fonksiyonunu icra etmektedir. Yine benzer şekilde şehir de doğa ve heyet yönünden farklı parçalara sahiptir ki onların arasında başkan/yönetici (reîs) olan bir insan vardır. Yine mertebeleri açısından başkana yakın ve uzak olan başka insan sınıfları bulunmaktadır.³² İşte Fârâbî'ye göre bedende kalp ne ise, şehirde başkan da odur. Yine kalbe hiyerarşik olarak uzak ve yakınlıkları açısından diğer organlar; şehirdeki başkana yakın ve uzaklıkları açısından insanlara karşılık gelmektedir. Dolayısıyla Fârâbî'nin bu analogisinin gayesi, şehir felsefesini açıklamaktır. O, bu benzetmeden hareketle aslında erdemli şehir başkanının önemini ve şehirdeki diğer tabakaları izah etmeyi amaçlamaktadır.

Tahkîkini yaptığımız *Risâle fi temsîli'l-mü'min bi'l-medîne*, Fârâbî'nin tasavvurundan farklı olarak, ruhu ve bedeni yönüyle insanı şehre benzetmektedir. Öncelikle hemen şu hususu ifade edelim ki, müellif insan kavramı yerine 'mümin' deyimini kullanmakta, dolayısıyla söz konusu kavramı daha ziyade dinî terminolojiyle açıklamayı tercih etmektedir. Mamafih yukarıda ifade edildiği gibi eser, naslara başvurulmadan, düşünceye dayanarak ve edebî bir üslupla dizayn edilmiştir. Yazar, mümin'in içinde yaşadığımız dünyada (Ay Altı âlem) bulunan şehir'e benzediğini ve onun (mümin) ruhu ile cevârihi (vücut azaları) şehrin kalesi/hisarı mesabesinde olduğunu söyleyerek sözlerine başlar. Dolayısıyla meselenin içine ruh da dahil edildiği için buradaki analogi Fârâbî'de olduğu gibi değildir. Burada daha genel ve kapsamlı olarak bir insan-şehir analogisi tasvir edilmektedir. Başka bir deyişle söz konusu risâle, meseleyi salt politik/şehir felsefesi eksenli değil, insan merkezli olarak serdetmektedir.

Tasavvuf literatürü incelendiğinde *Risâle fi temsîli'l-mü'min bi'l-medîne* adlı esere benzer bir şekilde bazı mutasavvıf müellifler tarafından insan-şehir analogisine dair müstakil eserler kaleme alındığı görülmektedir. Bu bağlamda, konumuzla bağlantılı olan ve kronolojik olarak söz konusu risâlden sonra; birbirine çağdaş iki Osmanlı âlimi tarafından yazılan iki müstakil eserden söz edilebilir. Biri Ömer b. Ali el-İspirî (ö. 1202/1788)'nin *Husûnü'l-metâlib/Ruhun Kaleleri*; diğeri ise Muhammed Sâdık Erzincânî (ö. 1209/1794)'nin *Risâle-i Mahbûb/Nefsin Şehirleri*'dir. Öncelikle söz konusu iki eser de esas olarak insanın kendi içindeki düşmanla mücâhede etmesinden bahseder ki - aşağıda görüleceği üzere - bu durum *Risâle fi temsîli'l-mü'min bi'l-medîne*'de mevcuttur. İspirî, sembolik bir dil kullanarak seyr-ü sülûk risâlesini kaleler (*husûn*), hedefler (*metâlib*), anahtarlar (*mefâtiḥ*) ve engel (*akabe*) kavramları ile tasvir eder. Ona göre kaleler kalp, ruh, sır, hafî, ahfâ ve letâif-i nefsi; hedefler iman, mağfîret, rıza, ilm-i ledünnî, marifet-i hassa ve müşâhede-i mahsûsa makamları, anahtarlar (elde edebilmek için yapılması gereken mücâhede) ikrar, tevbe, kulluk, zikir, terk-i mâsivâ ve muhabbet ve mahza meşîyyet makamları ve engeller ise (bu yolda sâliki engelleyen) nefsin hazları, kötü ahlak, fasıklarla dostluk, yedi azanın afetleri, ibtilâ, günaha dönmek ve mâsivâyâ meyletmek unsurlarını temsil etmektedir. Altı matlab/hedef ise Allah'ın Hâdî, Gaffâr, Settâr, Allâmu'l-guyûb, Râdî ve Kâdir olmak üzere altı vasfından alınmıştır.³³

Yine benzer şekilde Muhammed Sâdık, nefsin mertebelerini şehir nitelmesiyle anlatmaktadır. Ona göre seyr-ü sülûkü esas alan bir tasavvuf erbabı temel olarak; nefsi emmâre, nefsi levvâme, nefsi mülhime ve nefsi mutmainne olmak üzere dört nefis mertebesine sahiptir. İşte bu nefis mertebeleri iç içe birer şehre benzetilmektedir. Nefsi mülhimenin ise dört mahallesi vardır, bunlar mukallitler mahallesi, mücahitler mahallesi, murakıplar mahallesi ve fenâ mahallesidir.³⁴

Risâle fi temsîli'l-mü'min bi'l-medîne'de bahsedilen insanın kalbindeki iman, sarayında bulunan melik/hükümdar gibidir. Böylece çok ince ve hassas bir ilişki kurularak iman hükümdara, kalp ise karar merkezi olan saraya benzetilmektedir. Müellife göre hükümdarın yatağı tevhit, tacı sevgi, veziri akıl, arkadaşı ilim, sırdaşı zikir, nedimi züht, alemi/bayrağı ünsiyet, kandili hilm, kapıcısı gözlemek, sâhib-i berîdi (istihbarat ve posta teşkilatı sorumlusu) feraset, sâhib-i seyfi/kılıç sahibi hak ve sâhib-i lisanı ikrardır. Yine onun (hükümdarın) kendisine nasihatlerde bulunan askerleri var, kendisine nasihatlerde bulunurlar ve muaşeret edenleri de var, kendisiyle muaşeret eder ve ona itaatsizlik etmezler.

Müellif eserini aslında sekiz ana kavram üzerine inşa etmektedir. Bunların dördü haricî düşmandır, diğer dördü ise şehir erkanından oluşmakta ve düşmanlara karşı koymaktadırlar. Bu bağlamda kendisi için iptila olarak nitelendirdiği hükümdarın dört düşmanı şunlardır: a) İblis,³⁵ b) dünya, c) nefsi ve d) hevâ. Bu taksim veya tasnifi müellif ayrıca şiiir olarak (*iblisu ve'l-dünyâ ve nefsi ve'l-hevâ*) da zikretmektedir. Aynı bu şiiir, yani insanın iptila olduğu mezkûr dört düşman; İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) şiiirlerinde geçmektedir.³⁶ Yine Gazâlî'nin (ö. 505/1111) naklettiğine göre Yahyâ b. Muâz er-Râzî (ö. 258/872) de benzer şekilde

³² Fârâbî, *el-Medînetü'l-Fâzıla*, 190-195; ayrıca bk. Fârâbî, *Fusûlün Müntezeza: Seçilmiş Fasllar*, çev. Yaşar Aydın (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2022), 44-45; Lebyûd, "Mekânetü't-temsîli fi'l-fikri'l-İslâmî", 334-335; Keklik, "Felsefe Bakımından Metafor", 20.

³³ İspirî, *Ruhun Kaleleri: Husûnü'l-Metâlib*, 93-119, ayrıca muhakkikin-neşredeninin girişine de bk., 17-19.

³⁴ Sâdık, *Risâle-i Mahbûb: Nefsin Şehirleri*, 71-102, ayrıca neşredeninin girişine de bk., 29-37.

³⁵ Aynülkudât el-Hemedânî'nin İblis hakkındaki görüşleri için bk. Baltacı, *Aşıklar Sultanı*, 139-142, 151-161.

³⁶ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, *Menâkıbu's-Şâfiî*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr (Kahire: Dâru't-Turâs, 1390/1970), 2/89; Abdurrahman el-Mustâvî, *Divânü el-İmâm eş-Şâfiî* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1428/2007), 58.

insanın 'dünya, şeytan ve nefis' olmak üzere üç düşmanı olduğunu ve ilkinden züht, ikincisinden ona uymayarak/karşı gelerek ve üçüncüsünden ise arzuları terk etmek suretiyle korunulacağını ifade eder.³⁷

Yine aynı bağlamda ve söz konusu risâlede zikredilen tasnife benzer bir şekilde Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) der ki; Allah Âdem'i yarattığı zaman kalbine 'ma'rifet, akıl, iman ve yakîn' koymuş; buna karşı da yine onun kalbine 'iblis, hevâ, nefis ve dünya' olmak üzere dört düşman musallat etmiştir. Allah, Âdemoğlunun zayıf olduğunu bildiği ve düşmanına karşı müdafaa yapabilmesi için ona Evvel, Âhir, Zâhir ve Bâtın isimlerini öğretmiştir.³⁸

Risâle fi temsili'l-mü'min bi'l-medîne'nin yazarı, analogi sistemini bir saldırı ve muharebe ile betimlemektedir. Buna göre, sarayında oturup yöneten hükümdara yakınları gelip şeytanın kendisine doğru büyük bir orduyla geldiğini ve bu düşmana karşı şehrinin koruması gerektiğini söylemişlerdir. Hükümdar da bunun üzerine yakın cemaatini toplamış ve veziriyle (akıl) istişare ederek onun fikrini almıştır. Bu arada insanda aklın ne denli önemi haiz bir konuma sahip olduğunu görüyoruz. Vezir hükümdara, şehrin çevresine 'züht' ile 'hendek' kazılması fikrini sunmuştur. Zira bu, düşmanın şer ve tuzaklarına karşı koyar. Bunun üzerine hendek kazılmıştır. Burada, böyle bir savaşta hendeğin -zühdün- fevkalade önemli ve gerekli olduğunu görüyoruz. Ne var ki düşman gelip çatmadan, onun ayak seslerini duymak gerekir ki o varmadan hendek kazılmış olmalıdır. Söz konusu risâlede de bunu görüyoruz. Zira hükümdarın ekibi tarafından düşman ordusu fark ediliyor ve ona karşı önlem olarak da hendek kazılıyor.

Müellif, şehrin dört düşmanından her birinin on askeri olduğunu ve bu dört düşmanın her birinin şehrin farklı yönünden şehre taarruz ettiğini söyler. Düşman atlı ve piyade olarak saldırıya geçer ve adeta birer 'onbaşı' mesabesinde olan dört düşmandan *hevâ*, şehrin sağından taarruza başlar. Bunun askerleri; haset, kibir, böbürlenmek, kin ve benzerleridir. *Nefis*, şehrin solundan taarruza geçer ki onun askerleri; hırs, arzu, cimrilik, tembellik ve benzerleridir. *Dünya*, şehrin önünden taarruza geçer; onun askerleri riya, şişinmek, nankörlük, aldatmak ve bunun gibileridir. *İblis* ise şehrin arkasından taarruza geçer ki onun askerleri zulüm, hıyanet, küfür, nefret, nifak ve bunun gibileridir. Müellifin, insanın/shehrin askerler mesabesinde olan düşmanları olarak saydığı tutkuları ve onların aksi olan iyi huy ve sıfatları, Hakîm et-Tirmizî'de (ö. 320/932) de benzer şekilde görmekteyiz.³⁹

Böylece şehir, kendisini dört bir taraftan kuşatan can alıcı ve yıkıcı düşmanla/düşmanlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu durumda hükümdar, adeta birer onbaşı olan her bir baş düşmanın karşısına; şehirden yine birer onbaşı mesabesinde olan dört savunmacı tayin eder. Bunların her birinin on askeri vardır, böylece her biri bir düşmana karşı gelir. Bu durumda hükümdar, *veziri (el-aklu'l-hatîr)* hevânın karşısında olmasını ve şehrin sağ tarafının onun himayesinde olmasını emreder. Onun askerleri ihlas, huşû, hudû, yakîn ve benzerleridir. Hükümdar ikinci tarafı, nefse karşı koymak için *hâcibini (ilim)* görevlendirir. Bunun askerleri; hikmet, şükür, sabır, nasihat ve bunun gibileridir. Üçüncü tarafı, iblise karşı koymak için *sırdaşını (zikir)* görevlendirir. Bunun askerleri; haya, sevgi, îsâr, vefa ve benzerleridir. Dördüncü tarafı ise, dünyaya karşı koymak için *nedimine (züht)* teslim eder. Bunun askerleri ise; helali isteme, haramdan kaçınma, Allah'a güvenme, seher vakti teheccüd, Allah korkusundan ağlama ve gibileridir. Böylece şehre saldıran iblise karşı sırdaş/zikir; dünyaya karşı nedim/züht; nefse karşı hâcib/ilim ve hevâya karşı da vezir/akıl direnip müdafaa eder.

Hükümdar, Allah'a tevekkül edip ondan yardım talep ettikten sonra ve yine savunucularına görevlerinde herhangi bir kusur ve ihmal yapmamaları için onlara ikaz yaptıktan sonra; ziyet elbisesini çıkarıp cihat/savaş elbisesi giymiş ve şehrin kapısını muhafaza etmiştir. Bu sırada düşman çarpışma için yerini almış, şeytan şehre yönelik hayasızlık ve azgınlık manevralarını kurmuştur. Buna karşı hükümdar, ekibi ile birlikte savaşmak ve çarpışmak için düşmanın karşısına çıkmış ve onların manevralarına karşı tevhit ve iman manevrası koymuştur. İki taraf arasında şiddetli çarpışma devam ederken gecenin karanlığı gelip çatmış ve şehir ahali, düşmanın karanlığı fırsat bilip saldıracağından korkmuştur. Durum böyle olunca meşale yakıp bir komutan olarak 'tevbe'yi öne çıkarmışlardır. Sabah olunca hükümdar Allah'a münacatta bulduktan sonra askerlerine düşmanın karşısına çıkmalarını emretmiştir. Bunun üzerine şehri savunan askerler, askerî hazırlıklarını yapıp şehrin kapısını açmışlar ve her biri hasmı ile mübareze etmiştir. Bu esnada şehrin sahibi (hükümdar) zafer için yine yaratandan yardım talep ediyordu. Nihayetinde Allah, düşmanın kalbine korku ve ürkü salarak batıl ehli, hak ehlinden uzaklaşmış ve böylece düşman mağlup edilmiştir. Mağlup olan ve kaçan düşmanın ardından giden hak orduları kimilerini esir almışlar, kimilerini yaralamışlar ve kimilerini de öldürmüşlerdir. Kaçacak yeri kalmayan ve fitne kalesine iltica eden nefse şiddetli bir şekilde muharebe edilmiştir. En sonunda, vezir nefsi azarlamış, nefis de diyecek bir şey bulamamış ve yanlış yoldan vazgeçerek doğru yola yönelmiştir.

Müellif, insan-şehir analogisi üzerine kısa ve veciz risâlesini böylece tamamlamıştır. Her ne kadar naslardan beslenmiş ve özellikle

³⁷ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, *İhyâhu ulûmi'd-Dîn* (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1432/2011), 5/234.

³⁸ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzî, *Bustânu'l-vâ'izîn ve riyâzu's-sâmi'în*, nşr. Eymen el-Buhayrî (Beyrut: Muessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, 1419/1998), 24; Karadağ, "Tasavvuf Literatüründe Kale Sembolü", 193-194.

³⁹ Hakîm et-Tirmizî, *Gavru'l-umûr*, thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sâih-Ahmed Abde Avz (Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1422/2002), 29-38, 58, 60, 112-117, 128-129.

tasavvuf-ahlak literatüründen etkilenmiş olduğu görülse de yazar bir düşünce ve tasavvura dayanarak, dolayısıyla geniş anlamda felsefi bir perspektifle eserini ortaya koymaktadır. Risâlede üç husus dikkatimizi çekmektedir. İlki düşman şehre taarruzda bulunduğu zaman, hükümdarın tek başına karar vermemesi, aksine erkâna/yakın ekibi ve özellikle veziri ile istişarelerde bulunarak onların görüş ve fikirlerini almasıdır. Şehirdeki vezir, insandaki aklı ifade ettiği için, aklın pek üstün olduğu ve hayatî önem taşıdığı anlaşılmaktadır. İkincisi hükümdarın düşmana karşı bütün önlem, hazırlık ve gücünün yanı sıra; Allah'a münacatlarda bulunarak O'ndan yardım talep etmesidir. Bu da hem tanrısal iradenin önemini hem de her şeye rağmen insanın yaratana karşı kulluk vazifesini yerine getirmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Üçüncüsü ise hak ile batıl arasındaki savaşın daima var olması, batılın sürekli işgalci ve saldırgan huy ve hırslarının bulunmasıdır. İşte böyle bir düşmana karşı şehrin, dolayısıyla insanın her zaman teyakkuz halinde olması ve ona karşı direnmesi gerekmektedir. Bunun yolu da arınmak, erdemli olmak ve tanrısal inayet istemektir.

Sonuç

İnsan tarih boyunca Tanrı, doğa ve pek çok meseleyi incelediği gibi, kendisi hakkında da kafa yormuş, varlığının anlamını sorgulamış ve âlemdeki yeri hususunda imali fikirde bulunmuştur. Bu yüzdendir ki insanı diğer varlıklardan ayrı kılan husus onun akleden, düşünen bir varlık olmasıdır. Evrenin küçük bir modeli olan insan, kendi kendine yeterli olmayan, aksine kendi türünden başkalarının yardımına ve iş birliğine ihtiyaç duyan bir varlıktır. Böyle olunca o, türdeşleriyle bir araya gelen, topluluk halinde yaşayan, diğerleriyle dayanışma ve yardımlaşma içinde olan, hülâsa toplum/şehir inşa eden hatta inşa etme zarureti duyan bir varlıktır. İslâm felsefesinde insanın nihai gayesi olan en yüce mutluluk (*es-sâdetu'l-kusvâ*) ancak şehirde elde edilir. Dolayısıyla insan, iradî olarak ve kendi eliyle tesis ettiği şehir ile sıkı bir şekilde bağlantılıdır ve aralarındaki ilişki hayatî önem arz etmektedir.

İnsan konusu, İslâm ilim ve düşünce tarihinde pek çok âlim ve düşünür tarafından farklı muhteva, eksen ve üslupla ele alınıp incelenmiştir. Bunlardan biri de analogi, yani temsil yoluyla anlatma tarzıdır. Bundan maksat insanı kendisi ile yapısal, işlevsel vs. bakımlarından benzerlik, paralellik veya uygunluk bulunan başka şeylerle ilişkilendirerek anlatmak ve anlaşılır kılmaktır. Bu tür anlatım usullerinden biri de insan ile onun yakından ilişkili olduğu şehir arasında yapılan analogidir.

İslâm medeniyetinin günümüze kadar ulaşan zengin mirasından biri de el yazma (mahtût) eserlerdir. Medenî mirasımızı günümüze taşıyan yazma eserleri modern usullerle tahkik ve neşrederek kullanıma ve istifadeye sunmak araştırmacıların başlıca görevlerinden biridir. Bu çerçevede biz de araştırmalarımız esnasında tespit ettiğimiz insan-şehir analogisine dair bir risâlenin tahkik ve neşrini yaptık. Risâlede müellif, insan kavramından ziyade 'mümin' kelimesini kullanmakta, dolayısıyla mümin insan tasvirini; şehir/medîne üzerinden oluşturmaktadır. Risâleye ilişkin herhangi bir bilgiye tabakat eserlerinde ulaşamamıştır. Kütüphane ve el yazma kayıtlarında ise risâlenin iki yazara nispet edildiği görülmüştür. Bunlardan biri Ebü'l-Meâlî el-Hemedânî, diğeri ise Ebü'l-Meâlî el-Haddâd/İbnü'l-Haddâd/İbnü'l-Haddâdî el-Halebî/el-Hillî'dir. Ebü'l-Meâlî el-Hemedânî'den maksud açık ve belli olmamakla birlikte muhtemelen Aynükdât el-Hemedânî'ye atıf yapılmaktadır. İkincisinin ise yine kim olduğu tespit edilmemiş, dolayısıyla bu durum risâlenin kime ait olduğuna dair spekülasyonları daha da zorlaştırmıştır. İlkinin ilmî kişilik ve üslubu söz konusu risâleyle karşılaştırılmış; ikincisi için ise böyle bir çalışma yapılamamıştır. Bir Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922) ve Ahmed el-Gazâlî (ö. 520/1126) takipçisi olan Aynükdât el-Hemedânî'nin düşünce, üslup ve yaklaşımları; söz konusu risâleyle uyum sağlamamaktadır. Dolayısıyla buradan çıkaracağımız sonuç şudur ki, insan-şehir analogisine dair risâle Aynükdât el-Hemedânî'ye ait değildir. Bu durumda geriye şu üç ihtimalden biri kalıyor:

- Ya Ebü'l-Meâlî el-Haddâd/İbnü'l-Haddâd/İbnü'l-Haddâdî el-Halebî/el-Hillî şeklinde atıf yapılan şahıs, Muhammed b. Mansûr b. Hubeş İbnü'l-Haddâd'ın kendisidir. Dolayısıyla söz konusu risâle ona aittir.
- Ya da Aynükdât el-Hemedânî'den başka Ebü'l-Meâlî el-Hemedânî adında biri vardır. Ancak böyle bir isim tespit edilmemiştir.
- Veya risâlenin aidiyetine dair atıf yapılan isimlerin hiçbiri doğru olmayıp, bunların dışında ve kayda geçmeyen başka bir isme aittir. Müellif insan-şehir analogisine yönelik risâlesini edebî-tasavvufî bir üslupla ele almaktadır. Müellifin her ne kadar dinî terimlerden beslendiği görülse de hatta kullandığı bazı kavram ve terimlerin din kökenli olduğu rahatlıkla anlaşılabilir, onun eserini nassa veya İslâm âlimlerinin sözlerine doğrudan başvurmaksızın serdetmesi düşünce açısından önem arz etmektedir. Dolayısıyla müellifin risâlesini, geniş anlamda felsefi bir perspektifle kaleme aldığı söylenebilir.

Yazarın kurmuş olduğu temel analogi veya temsili anlatım 'mümin' ile 'şehir' arasındadır. Ona göre mümin insan, içinde yaşadığımız dünyadaki şehri temsil etmektedir. İnsanın kalbindeki imanı ise, şehirdeki sarayı içinde bulunan hükümdarı (melik) temsil etmektedir. Böylece insanda imanın ne denli önemi haiz bir husus ve ne mertebede olduğunun altı çizilmektedir. Akıl ise şehirdeki vezire benzetilmektedir ki, hükümdar ciddi ve hayatî meselelerde bu vezire dönüp onunla istişare etmektedir. Hatta hükümdarın şaşırıp kaldığı durumlarda veziri onu teskin ediyor ve şehri müdafaa için ona fikir veriyor. Böylece müellif, insanda aklın önemine dikkat çekmektedir.

Risâle, şehre benzettiği insanın dört düşmanının olduğunu zikretmektedir. Bunlar; *iblis*, *dünya*, *nefis* ve *hevâ*'dır. Ulaşabildiğimiz bilgiye göre insanın söz konusu dört düşmanı Şâfiî'nin şiirlerinde geçmektedir. Dolayısıyla öyle anlaşılıyor ki bu dörtlü düşman

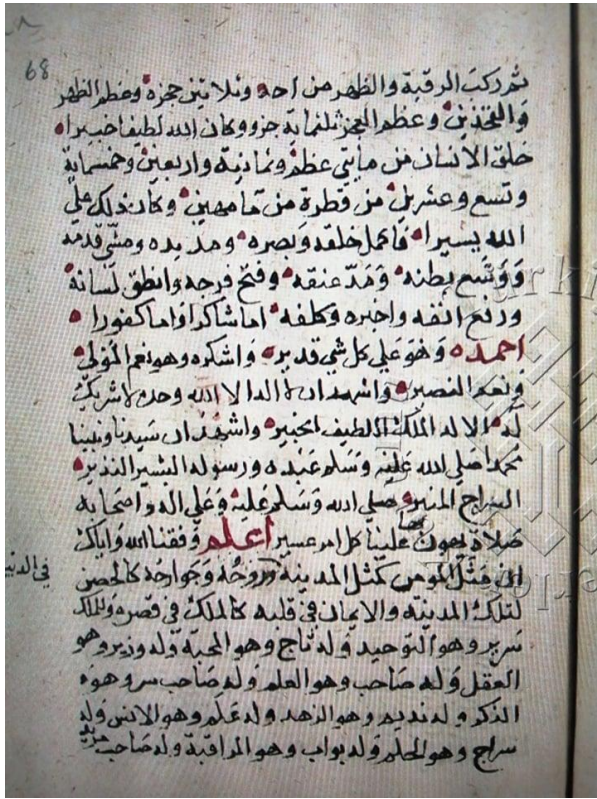
tasnifi Şâfiî orjinlidir. Müellif, zikrettiği dört düşmanın her birinin karşısına bir müdafî koymaktadır. Buna göre şehre saldıran iblise zikir (hükümdarın sırdaşı), dünyaya züht (hükümdarın nedimi), nefse ilim (hükümdarın hâcibi) ve hevâya ise akıl (hükümdarın veziri) mukavemet göstererek şehri savunur. Ortada çetin bir muharebe var, bu muharebede iman/hükümdar ve aklın/vezirin rolleri büyüktür. Kendisine meşverette bulunan hükümdara vezir, şehri korumak için çevresinde hendek kazılmanın önemli olduğunu ifade eder. Hendek ise insandaki zühdü temsil etmektedir. Böylece risâlede üç kavramın öne çıktığını ve belirleyici işlevlere sahip olduğunu görmekteyiz. Bunlar *iman* (hükümdar), *akıl* (vezir) ve *züht* (hendek)tür.

Hükümdar, şehri işgal etmek için şeytanın 'hayasızlık ve azgınlık (*beğî ve tuğyân*)' manciniklerine karşı 'tevhit ve iman' mancinığı koymuştur. Şehre saldıran adeta her bir onbaşının karşısında direnen onbaşı cephesi, dolayısıyla hak orduları sebat, mukavemet ve aralarındaki tecanüs neticesinde galip gelmiştir. Böylece düşman tarafından şehri işgal etme tehlikesi ortadan kalkmıştır.

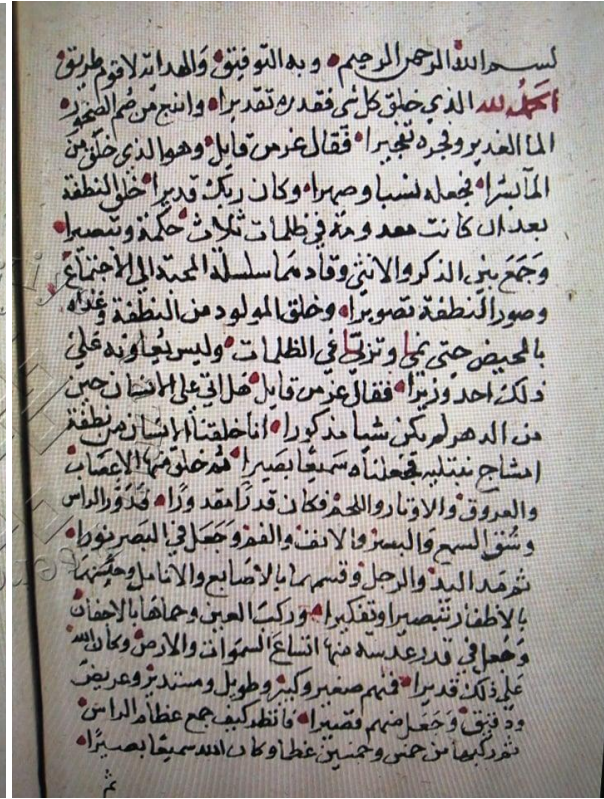
Netice itibarıyla insan-şehir analogisine ilişkin bu kısa risâleden şu sonuçları çıkarmaktayız:

- a) Şehrin/insanın her zaman bir can alıcı düşmanının olduğu ve bu düşmanın daima şehre saldırmak istediği görülmektedir. Dolayısıyla hak ile batıl arasında bir çekişme ve çatışma mevcuttur.
- b) Hükümdarın/imanın böyle bir düşmana karşı önlem alması gerekmektedir. Yanı sıra yakın ekibiyle ve özellikle de vezir/akıl ile meşverette bulunması zaruridir.
- c) Vezirin şehirde/aklın insanda ne denli önemli bir konuma sahip olduğu anlaşılmaktadır.
- d) Şehrin/insanın adeta birer onbaşı mesabesinde olan dört temel düşmanı vardır, bunlar: *iblis, dünya, nefis ve hevâdır*.
- e) Söz konusu düşmanlara karşı koyan ve onları püskürten yine adeta birer onbaşı hak yolu müdafileri vardır, bunlar ise: *zikir, züht, ilim ve akıldır*.
- f) Bizzat vezirin, hendek kazmanın gerekli ve isabetli olacağını söyleyerek; aklın öneminin yanı sıra zühdün de ne kadar önemli bir konumda olduğunu göstermektedir.
- g) Düşmana karşı gelmek ve onu püskürtmek için, yekvücut olmak gerekir; görev dağılımına uymak ve herkesin kendi fonksiyonunu kusursuz bir şekilde ifa etmesi gerekir; yine dayanışma ve tecanüs içerisinde olmak gerekmektedir. Aksi takdirde böyle bir düşmanı mağlup etmek zordur, belki de imkansızdır.
- h) Allah'a tevekkülün ve her koşulda O'ndan yardım istemenin gerekli olduğu bilinmelidir. Zira hükümdar, bütün önlem ve hazırlıklarının yanında Yüce Yaradan'a münacatlarda bulunarak O'ndan medet ummaktadır.
- i) Düşmanın/batıl ordularının agresif ve işgalci huyları her zaman kâimdir. Bunu böyle bilip, daima tüm önlem ve hazırlıklar bu doğrultuda yapılmalıdır.

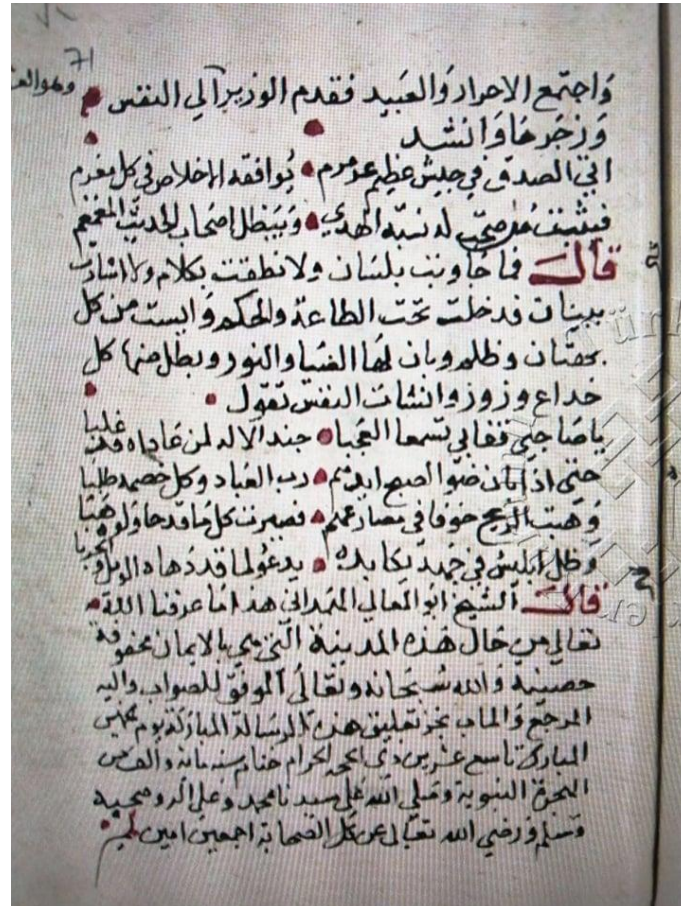
Şekil 1. Elif Nüşhasının İlk Varağı (a)

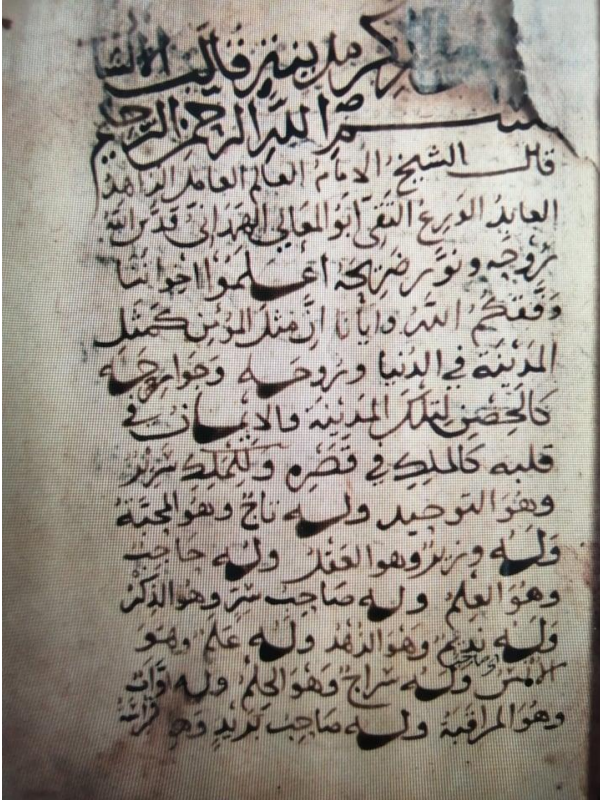
Şekil 2. Elif Nüşhasının İlk Varağı (b)

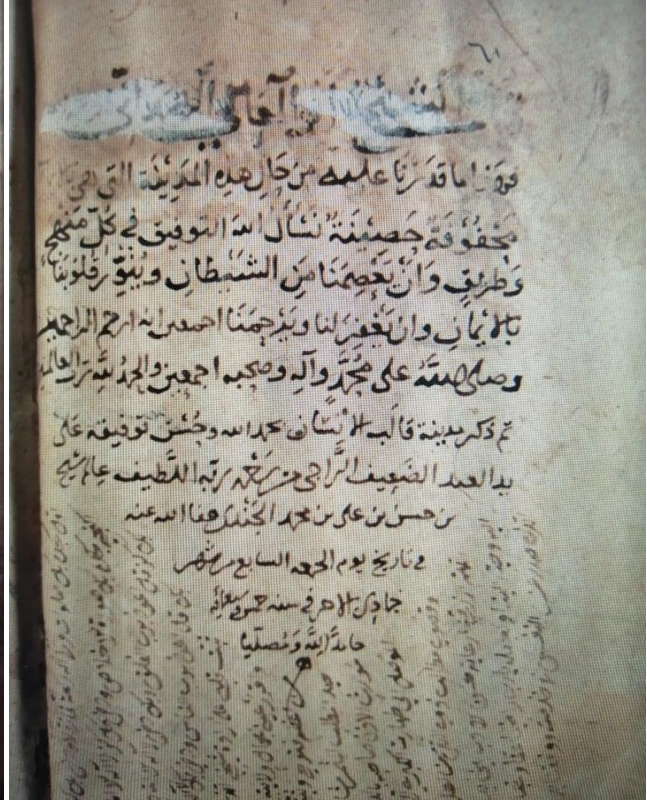
Şekil 3. Elif Nüşhasının Son Varağı (a)

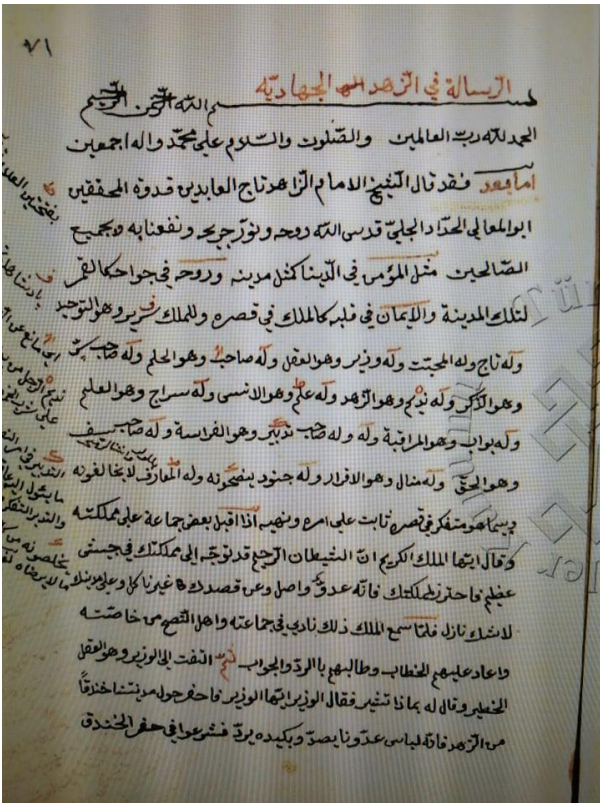
Şekil 4. Bâ Nüshasının İlk Varağı

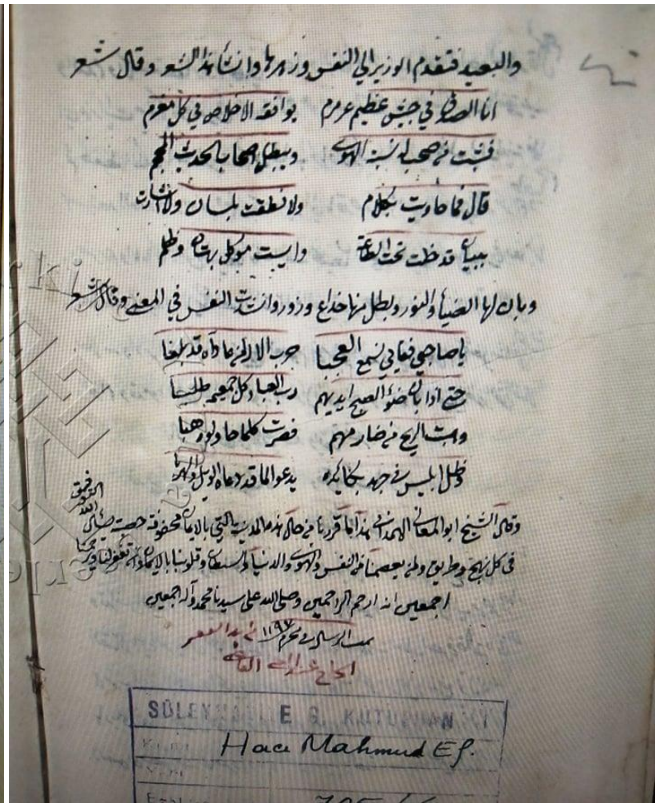
Şekil 5. Bâ Nüshasının Son Varağı

Şekil 6. Hâ Nüshasının İlk Varağı

Şekil 7. Mîm Nüshasının Son Varağı

3. Risālenin Tahkīkli Metin Neşri

(68b) بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

وبه التوفیق والهدایة لأقوم طریق⁴⁰

[الدیاجة]

الحمد لله الذي خلق كل شئ فقدره تقديراً، وأنتج من صم الصخور الماء الغدير وفجره تفجيراً، فقال عز من قائل: (وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا فَجَعَلَهُ نَسَبًا وَصِهْرًا ۗ وَكَانَ رَبُّكَ قَدِيرًا) [الفرقان، 54/25]، خلق النطفة بعد أن كانت معدومة في ظلمات ثلاث حكمة وتبصيراً، وجمع بين الذكر والأنثى وقادهما سلسلة المحبة إلى الاجتماع؛ وصور النطفة تصويراً، وخلق المولود من النطفة وغذاه بالمحيض حتى نمى وتربى في الظلمات، وليس يعاونه على ذلك أحد وزيراً، فقال عز من قائل: (هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَّذْكُورًا * إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُّطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَّبْتَلِيهِ فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعًا بَصِيرًا) [الإنسان، 1/76-2]. ثم خلق منها الاعصاب والعروق والأوتار واللحم فكان قدراً مقدوراً، فدور الرأس وشق السمع والبصر والأنف والفم وجعل في البصر نوراً ثم مد اليد والرجل وقسمها بالأصابع والأنامل وحسنهما بالأظفار تبصيراً وتفكيراً، وركب العين وحماها بالأجفان وجعل في قدر عدسه منها اتساع السموات والأرض، وكان الله على ذلك قديراً. فمنهم صغير وكبير وطويل ومستدير وعريض ودقيق وجعل منهم قصيراً؛ فانظر كيف جمع عظام الرأس ثم ركبها من خمس وخمسين عظماً وكان الله سمياً بصيراً، (68a) ثم ركب الرقبة والظهر من أحد وثلاثين حجرة وعظم الظهر والفخذين وعظم العجز ثلاثمائة جزء وكان الله لطيفاً خبيراً، خلق الإنسان من مائتي عظم وثمانية وأربعين وخمسمائة وتسع وعشرين من قطرة من ماء مهين، وكان ذلك على الله يسيراً، فأكمل خلقه وبصره ومد يده ومشي قدمه ووشح بطنه ومد عنقه وفتح فرجه وأنطق لسانه ورفع أنفه وأخبره وكلفه؛ إما شاكراً وإما كفوراً، أحمدته وهو على كل شئ قدير؛ وأشكره وهو نعم المولى ونعم النصير، وأشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له؛ الإله الملك اللطيف الخبير، وأشهد أن سيدنا ونبينا محمداً صلى الله عليه وسلم عبده ورسوله البشير النذير؛ السراج المنير، صلى الله وسلم عليه وعلى آله وأصحابه صلاة يهون علينا كل أمر عسير.⁴¹

[النص]

إعلم⁴² وفقنا الله وإياك⁴³ أن⁴⁴ مثل المؤمن كمثل المدينة في الدنيا،⁴⁵ وروحه وجوارحه كالحصن⁴⁶ لتلك المدينة، والإيمان في قلبه كالملك في قصره، وللملك سرير وهو التوحيد، وله تاج وهو⁴⁷ المحبة، وله وزير وهو العقل، وله صاحب⁴⁸ وهو العلم،⁴⁹ وله صاحب سر⁵⁰ وهو الذكر، وله نديم وهو الزهد، وله علم وهو الأنس، وله سراج وهو الحلم،⁵¹ وله بواب⁵² وهو المراقبة، وله⁵³ صاحب بريد⁵⁴ (69b) وهو الفراسة،⁵⁵ وله صاحب سيف وهو الحق، وله صاحب لسان⁵⁶ وهو الإقرار، وله جنود ينصحونه، وله معاشرون يعاشره⁵⁷ ولا يخالفونه.

⁴⁰ آ: قبل البسملة في الورق الأول من المخطوط ذكرت هذه العبارة: (67a) هذه رسالة لطيفة للشيخ أبي المعالي الهمداني رحمه الله تعالى، مشتملة على تمثيل صورة المؤمن بالمدينة وأن الإيمان في قلبه كالملك في قصره؛ إلى آخرها. فرحمه الله تعالى وشكر سعيه ونفعنا به، آمين، تم. ا ب خ م - وبه التوفيق والهداية لأقوم طريق. ا ب: [قبل البسملة] ... ذكر مدينة قالب الانسان. ا خ: [قبل البسملة] الرسالة في الزهد الجهادية. ا م: [قبل البسملة] رسالة أبو المعالي الهمداني قدس الله روحه تمثيل المؤمن.

⁴¹ م - الحمد لله الذي خلق كل شئ... كل أمر عسير. ا م + قال الشيخ الامام العالم الزاهد العابد النقي التقي، أبو المعالي الهمداني قدس الله روحه ونور ضريحه.

⁴² م + يا أخي.

⁴³ ب - الحمد لله الذي خلق كل شئ... إعلم وفقنا الله وإياك. ا ب: قال الشيخ الامام العالم العامل الزاهد العابد الورع التقي أبو المعالي الهمداني قدس الله روحه ونور ضريحه: إعلموا إخواننا وفقكم الله وإيانا.

⁴⁴ خ - الحمد لله الذي خلق كل شئ... إعلم وفقنا الله وإياك أن. ا خ + الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على محمد وآله أجمعين. أما بعد، فقد قال الشيخ الامام الزاهد تاج العابدين قدوة المحققين أبو المعالي الحداد الجلي قدس الله روحه ونور ضريحه ونفعنا به وبجميع الصالحين:.

⁴⁵ آ - في الدنيا، صح هامش. ا خ: مثل المؤمن في الدنيا كمثل مدينة.

⁴⁶ خ: في جوارحه كالقصر.

⁴⁷ خ: وله.

⁴⁸ ب م: حاجب.

⁴⁹ خ: الحلم.

⁵⁰ م: السر.

⁵¹ خ: العلم.

⁵² ب: أوأب.

⁵³ خ + وله.

⁵⁴ خ: تدبير.

⁵⁵ ب: فراسة. ا م - وله بواب وهو المراقبة، وله صاحب بريد وهو الفراسة.

⁵⁶ م: مناد. ا خ: مقال.

⁵⁷ ب - يعاشره و. ا م - يعاشره. ا خ - معاشرون يعاشره و. ا خ + المعارف.

فبينما⁵⁸ هو متفكر⁵⁹ في قصره ثابت على نهيه وأمره؛⁶⁰ إذ⁶¹ أقبل بعض جماعته المشفقين⁶² على⁶³ مملكته⁶⁴ وقال: ⁶⁵أيها الملك الكريم،⁶⁶ إنَّ الشيطان الرجيم قد توجَّه إليك⁶⁷ في⁶⁸ جيش⁶⁹ عظيم، فاحترز منه على⁷⁰ مدينتك⁷¹ غاية الاحتراز، واستعن عليه بالعزير الغفار، واحترس على مدينتك⁷² واستعد على⁷³ مملكته؛⁷⁴ فإنه عدو واصل وعن⁷⁵ قصرك ليس⁷⁶ بنا كل وعلى مدينتك لا شك حاصل.⁷⁷

فلما رأى⁷⁸ الملك ذلك نادى في جماعته وأهل النجدة⁷⁹ من خاصته، وأعاد عليهم الخطاب وطلب منهم الرأي الصواب.⁸⁰ ثم التفت إلى الوزير وهو العقل الخطير وقال⁸¹ له: بماذا تشير؟ فقال له⁸² الوزير: أيها الملك نحفر⁸³ حول مدينتنا خندقاً من الزهد، فإنه لبأس عدونا يصدُّ ولكيده⁸⁴ يرد، فشرعوا في حفر الخندق بمعاول الحرق⁸⁵ وأجروا في مجاريه دموع الأرق.⁸⁶

فلما أحاط الخندق بالمدينة⁸⁷ أنشأ⁸⁸ لسان حال⁸⁹ الملك يقول هذه الأبيات:⁹⁰

ولما أحاطت بي جنود وساوسي * حفرت بزهدي حول قلبي⁹¹ خندقاً
حفرناه⁹² في أرض التودد والصفاء⁹³ * وأرسلت⁹⁴ دمع العين فيه تدفقاً
وأصفيت سري واعتصمت بخالقي * وأصبحت⁹⁵ من أسر المهالك مطلقاً

⁵⁸ خ: وبينما. ا ب: فينا.

⁵⁹ ب: مفتكر.

⁶⁰ خ م: أمره ونهيه.

⁶¹ ب م: إذ.

⁶² خ: جماعة. ا خ - المشفقين.

⁶³ ب: إلى.

⁶⁴ آ - المشفقين على مملكته، صح هامش.

⁶⁵ ب م: فقال.

⁶⁶ م - الكريم.

⁶⁷ خ: إلى مملكته.

⁶⁸ م - إليك في.

⁶⁹ م: بجيش.

⁷⁰ ب: فاحترز على مدينتك. ا م: فاحترز عن مدينتك.

⁷¹ آ - على مدينتك، صح هامش. ا خ: لمملكته.

⁷² ب م - غاية الاحتراز، واستعن عليه بالعزير الغفار، واحترس على مدينتك.

⁷³ ب: لمملكته.

⁷⁴ خ - منه في مدينتك غاية الاحتراز، واستعن عليه بالعزير الغفار، واحترس على مدينتك واستعد على مملكته.

⁷⁵ م: وعلى.

⁷⁶ ب م: غير.

⁷⁷ ب خ م: نازل.

⁷⁸ خ: سمع.

⁷⁹ ب خ م: النصح.

⁸⁰ ب م: والجواب. ا خ: وطالبهم بالرد والجواب.

⁸¹ م: فقال.

⁸² خ - له.

⁸³ خ: الوزير فاحفر. ا م: يحفر.

⁸⁴ خ: وبكيده.

⁸⁵ ب م: القلق. ا خ: ومعاول القلق.

⁸⁶ م: العرق.

⁸⁷ ب خ م: بالمدينة الخندق.

⁸⁸ خ: وأنشأ.

⁸⁹ ب م - لسان حال.

⁹⁰ ب - هذه الأبيات. ا خ - لسان حال الملك يقول هذه الأبيات. ا خ: يقول شعرا. ا م - يقول هذه الأبيات. ا م + هنا الشعر.

⁹¹ خ: حصني.

⁹² خ: حفرتة. ا م: فأحفرناه.

⁹³ خ: والصفاء.

⁹⁴ خ: وأجريت.

⁹⁵ خ: فأصبحت.

(69a) قال: فبينما هو كذلك إذ علا⁹⁶ غبار الباطل وأقبل⁹⁷ العدو ما⁹⁸ بين فارس وراجل فنزل الهوى عن يمين المدينة فضرب خيامه ونشر أعلامه، وكانت⁹⁹ جنوده عشرة:

[1] الحسد،

[2] والتجبر،

[3] والعجب،

[4] والكبر،¹⁰⁰

[5] والغل،

[6] والمكر،

[7] والحقده،

[8] والغدر،

[9] والوسوسة في السر،¹⁰¹

[10] والمخالفة في الأمر.

ونزلت النفس عن شمال المدينة فضربت خيامها، ونشرت أعلامها،¹⁰² وكانت¹⁰³ جنودها¹⁰⁴ عشرة:

[1] الحرص،

[2] والشهوة،

[3] والشح،

[4] والرغبة،

[5] والزيف،

[6] والقسوة،¹⁰⁵

[7] والبخل،

[8] والأمل،

[9] والطمع،

[10] والكسل.

ونزلت الدنيا أمام المدينة، وكانت¹⁰⁶ جنودها عشرة:¹⁰⁷

[1] الرياء،

[2] والتفاخر،

[3] والبطر،¹⁰⁸

⁹⁶ خ: علت.

⁹⁷ خ: فأقبل.

⁹⁸ خ - ما.

⁹⁹ ب خ م: وكان.

¹⁰⁰ خ ب: والتكبر.

¹⁰¹ م: الشر.

¹⁰² ب م - فضربت خيامها، ونشرت أعلامها.

¹⁰³ ب خ: وكان.

¹⁰⁴ م: وكان جنوده.

¹⁰⁵ خ: والقساوة.

¹⁰⁶ ب خ: وكان.

¹⁰⁷ م: وكان جنوده عشر.

¹⁰⁸ م: والنظر.

- [4] والهو،¹⁰⁹
- [5] واللعب،
- [6] والزور،¹¹⁰
- [7] والغش،¹¹¹
- [8] والخديعة،
- [9] والتفريط في حفظ¹¹² الشريعة.
- ونزل¹¹³ إبليس اللعين وراء المدينة، وكانت¹¹⁴ جنوده عشرة:
- [1] الظلم،
- [2] والخيانة،
- [3] والكفر،
- [4] وترك الأمانة،
- [5] والبغض،
- [6] والنفاق،
- [7] والشك في قدرة الإله¹¹⁵ الواحد الخلاق،
- [8] فالمخالفة¹¹⁶ لما أمر الله¹¹⁷ به¹¹⁸ ذو الجلال والإكرام،
- [9] والغفلة عن أمر الله تعالى.¹¹⁹
- فهاه الملك ما¹²⁰ أبصر وجزع لذلك¹²¹ وتحيّر وميزر في أموره¹²² وتفكر وأنشد¹²³ لسان حاله¹²⁴ يقول، شعر:¹²⁵
- إني¹²⁶ بليت بأربع ما¹²⁷ سلطوا * إلا لطول شقاوتي وعنائي
- إبليس والدنيا ونفسي والهوا * كيف الخلاص وكلهم أعدائي¹²⁸

¹⁰⁹ خ: والهو.

¹¹⁰ ب + والكذب.

¹¹¹ خ - والغش. ا خ + والكذب والفحش. ا م + والكذب.

¹¹² ب خ م - حفظ.

¹¹³ خ: ونزلت.

¹¹⁴ ب خ م: وكان.

¹¹⁵ آ - قدرة الإله، صح هامش. ا خ: الله تعالى. ا خ - الواحد الخلاق. ا ب: قدرة الله تعالى. ا م - الإله.

¹¹⁶ خ: والخلاف.

¹¹⁷ خ ب - الله.

¹¹⁸ م: والمخالفة لأمر الله.

¹¹⁹ خ: والتغفيل عن سنة رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم. ا خ + والبدعة. قال الراوي. ا م: والتغفيل عن سنة الرسول.

¹²⁰ خ: فقال الملك ذلك حين. ا م: فقال الملك لما.

¹²¹ ب خ م: من ذلك.

¹²² خ: سره.

¹²³ خ: والتفكر وأنشأ. ا ب: وأنشأ.

¹²⁴ خ ب - لسان حاله.

¹²⁵ خ ب - شعر. ا م: وأنشأ هذا البيت فقال.

¹²⁶ م: إنما.

¹²⁷ م: مما.

¹²⁸ لقد ورد هذان البيتان في أشعار الشافعي بهذا الشكل:

إني بليت بأربع يرمني * بالنبل عن قوس لهن صرير
إبليس والدنيا ونفسي والهوى * أتى يفر من الهوى يحرير

انظر: مناقب الشافعي للبيهقي، 89/2؛ وديوان الإمام الشافعي لعبدالرحمن المصطاوي، 58.

(70b) إبليس يسلك بي¹²⁹ طريق مهالك¹³⁰ * والنفس تأمرني بكل بلاء¹³¹
وأرى¹³² الهوى تدعوا¹³³ إليه خواطري * في ظلمة¹³⁴ الشبهات والآراء¹³⁵
وزخارف الدنيا تقول¹³⁶ أما ترى¹³⁷ * حسني وحسن¹³⁸ ملابسي وبهائي
وجنودهم حاطوا¹³⁹ بسور¹⁴⁰ مدينتي¹⁴¹ * يا عدتي في شدتي ورخاءي¹⁴²
قال: فلما رأى وزيره،¹⁴³ وهو العقل¹⁴⁴ قد¹⁴⁵ تحير¹⁴⁶ وهاب¹⁴⁷ ذلك وتفكر أنشأ¹⁴⁸ لسان حاله¹⁴⁹ يقول شعر: ¹⁵⁰
لا تجزعنَّ لما أبصرت حل بنا¹⁵¹ * فحول بلدتنا¹⁵² الأملاك تحرسنا
ونحن في حفظهم من كل ناحية * فنشكر¹⁵³ الله إذ للخير¹⁵⁴ وفقنا
فمن عرفناه¹⁵⁵ أصفينا¹⁵⁶ مودته * لكن ينكرنا¹⁵⁷ من ليس يعرفنا

قال: ثم¹⁵⁸ إن¹⁵⁹ الملك نادى: يا غياث المستغيثين ويا دليل المتحيرين. فثبت الله قلبه¹⁶⁰ وجنانه وقوي ظهره¹⁶¹ وأركانها. ثم قال للوزير، وهو العقل الخطير: ¹⁶²
كن أنت مقابل¹⁶³ الهوى واطلب النصر من العزيز المولى، والآن قد¹⁶⁴ سلمت يمين مدينتي¹⁶⁵ إليك، واعتمدت في حفظها على الله ثم¹⁶⁶ عليك. ثم ضم إليه

¹²⁹ خ: م: سلك في.

¹³⁰ خ: مهالك.

¹³¹ ب خ م: بلائي.

¹³² ب: وإلى.

¹³³ خ م: يدعوا.

¹³⁴ م: ظلمات.

¹³⁵ ب م: والآرائي. ا خ: ولا رائي.

¹³⁶ م: يقول.

¹³⁷ م - أما ترى. ا م: لمقاري.

¹³⁸ ب خ م: وفخر.

¹³⁹ خ: أحاطوا.

¹⁴⁰ ب: بصور.

¹⁴¹ م: أحاطتني بسور مديني.

¹⁴² ب: ورجائي.

¹⁴³ خ: وزير الملك. ا م: الوزير.

¹⁴⁴ م + الخطير.

¹⁴⁵ ب + جزع و. ا م + جزع الملك و.

¹⁴⁶ ب + وقد.

¹⁴⁷ ب + من. ا م: وقد هاب من.

¹⁴⁸ م: فأنشأ.

¹⁴⁹ ب - لسان حاله.

¹⁵⁰ ب - شعر. ا خ - وهو العقل قد تحير وهاب ذلك وتفكر أنشأ لسان حاله يقول شعر. ا خ + أن قد جزع وتحير وهابه ذلك، تفكر وأنشأ يقول الملك لهذا الشعر. ا م - لسان حاله يقول شعر. ا م + هذه الأبيات.

¹⁵¹ م: حدسًا.

¹⁵² خ: ولاتنا.

¹⁵³ ب خ: فشكر. ا م: ونشكر.

¹⁵⁴ م: المخير.

¹⁵⁵ م: فمذ عرفنا.

¹⁵⁶ خ: فمذ عرفناه صافينا.

¹⁵⁷ م: تنكرنا.

¹⁵⁸ م - ثم.

¹⁵⁹ خ - إن.

¹⁶⁰ خ - قلبه و.

¹⁶¹ ب م + وشد. ا خ + وشد.

¹⁶² ب - الخطير. ا م - وهو العقل الخطير.

¹⁶³ خ: في مقابلة.

¹⁶⁴ ب: فقد.

¹⁶⁵ خ: المدينة.

¹⁶⁶ خ - على الله ثم.

من جنوده عشرة، ليكون كل منهم مقابلًا للآخر،¹⁶⁷ وهي:¹⁶⁸

[1] الإخلاص،

[2] والخشوع،

[3] واليقين،

[4] والخضوع،¹⁶⁹

[5] والمعرفة،

[6] والهداية،

[7] والورع،

[8] والتقى،¹⁷⁰

[9] والتسليم،¹⁷¹

[10] والرضا.

ثم سلم الجانب الثاني¹⁷² إلى حاجبه، وهو العلم،¹⁷³ وقال له: كن¹⁷⁴ مقابل¹⁷⁵ النفس. ثم ضم إليه¹⁷⁶ من جنوده عشرة، وهي:¹⁷⁷

[1] اليقظة،¹⁷⁸

[2] والحكمة،¹⁷⁹

[3] وغض الطرف،¹⁸⁰

[4] (70a) والقناعة،

[5] والشكر،

[6] والإجابة،

[7] والتعفف،

[8] والصبر،

[9] والنصيحة،

[10] واجتناب كل فعل قبيح.¹⁸¹

ثم سلم الجانب الثالث¹⁸² إلى صاحب سره، وهو الذكر، وقال له: كن أنت مقابل إبليس. ثم ضم¹⁸³ إليه من جنوده عشرة، وهي:¹⁸⁴

[1] الحياء،

¹⁶⁷ م - منهم مقابلًا للآخر. ا م + منها مقابل الآخر.

¹⁶⁸ ب خ - ليكون كل منهم مقابلًا للآخر، وهي. ا ب: وهم. ا م: وهو.

¹⁶⁹ م: والخضوع والخشوع واليقين.

¹⁷⁰ خ م - والتقى.

¹⁷¹ خ + والانتقاد.

¹⁷² خ + وهو شمال المدينة.

¹⁷³ خ: صاحبه، وهو الحلم.

¹⁷⁴ ب خ م + أنت.

¹⁷⁵ خ: في مقابلة.

¹⁷⁶ خ: ثم سلم.

¹⁷⁷ ب: وهم. ا خ - وهي. ا م: وهو.

¹⁷⁸ ب خ م: التيقظ.

¹⁷⁹ خ: والعلم.

¹⁸⁰ خ: والغض الطرف.

¹⁸¹ خ: واجتناب القبائح. ا م - قبيح.

¹⁸² خ + وهو ظهر المدينة.

¹⁸³ خ: كن أنت في مقابلة الشيطان، ثم أضاف.

¹⁸⁴ ب: وهم. ا خ - وهي. ا م: وهو.

[2] والمحبة،

[3] والإيثار،

[4] وحسن الصحبة،¹⁸⁵

[5] والتوكل،

[6] وترك الجفا،

[7] والتواضع،

[8] والوفاء،

[9] والإيابة،

[10] والجود.¹⁸⁶ثم¹⁸⁷ سلم الجانب الرابع¹⁸⁸ إلى نديمه، وهو الزهد، وقال له: كن أنت مقابلاً للدنيا.¹⁸⁹ وضم إليه من جنوده عشرة، وهي:¹⁹⁰

[1] طلب الحلال،

[2] واجتناب الحرام،¹⁹¹[3] والإفتقار إلى الله تعالى،¹⁹²

[4] وترك الاعتزاز،

[5] والثقة بالله تعالى،¹⁹³

[6] وترك الرندقة،

[7] والندم،

[8] والإستغفار،¹⁹⁴[9] والتهجد في وقت¹⁹⁵ الأسحار،[10] والبكاء من خشية الله تعالى.¹⁹⁶ثم¹⁹⁷ قال لهم: من رأيت¹⁹⁸ منكم قد قصر في الخدمة فما له عندي جزاء¹⁹⁹ إلا صاحب سيف النعمة.²⁰⁰ ثم حفظ²⁰¹ الملك باب الملك، وهو²⁰² باب المدينة ولبس ثياب الجهاد وخلع²⁰³ ثياب الزينة.²⁰⁴¹⁸⁵ خ: وحسن النصيحة.¹⁸⁶ ب: الجحود عنه. ا: خ: والشجاعة. ا م - والإيابة والجود. ا م + والجحود والأمانة والحق.¹⁸⁷ م + اعلم.¹⁸⁸ خ + وهو أمام المدينة.¹⁸⁹ ب: في مقابل الدنيا. ا: خ: في مقابلة الدنيا. ا م: مقابل الدنيا.¹⁹⁰ ب: وهم. ا: خ - وضم إليه من جنوده عشرة، وهي. ا: خ + ثم قواه بعشرة من جنوده. ا م: وهو.¹⁹¹ م: المحارم.¹⁹² ب: عز وجل. ا م - تعالى.¹⁹³ ب م - تعالى. ا: خ: والشفقة على خلق الله تعالى. ا: خ + والتقي بالله تعالى عز وجل.¹⁹⁴ خ: مع الاستغفار.¹⁹⁵ خ م - وقت.¹⁹⁶ ب: عز وجل. ا: خ - الله تعالى. ا: خ + الجبار عز وجل. ا م - تعالى. ا م + الواحد القهار.¹⁹⁷ م - ثم.¹⁹⁸ ب م: أي من رأيت.¹⁹⁹ ب: جواب عندي. ا م - فما له عندي جزاء. ا م + فلا جواب عندي.²⁰⁰ خ: ثم قال لهم: من قصر منكم في الخدمة سلط عليهم سيف النعمة. ا م: السيف بالنعمة عينه.²⁰¹ ب: حفظه.²⁰² ب خ م - باب الملك، وهو.²⁰³ ب خ م: وترك.²⁰⁴ م + وخلع ثياب المدينة.

فلما استقر²⁰⁵ العدو موضعه²⁰⁶ ولم يجد سبيلاً إلى ما قد صنعه، إذا²⁰⁷ الملك قد خرج²⁰⁸ في جماعته²⁰⁹ لحربهم وطعانهم²¹⁰ وضربهم، فأما²¹¹ ما كان من الشيطان فإنه²¹² نصب على²¹³ المدينة²¹⁴ منجنيقات البغي والطغيان، فجعل الملك في مقابلته منجنيق²¹⁵ التوحيد والإيمان؛ فصار القتال بين (71b) الفريقين يعمل والدم ينزل،²¹⁶ فلما أقبل الليل بظلامه وأدبر النهار بانهمزاه²¹⁷ فرع القوم أن يهجم²¹⁸ العدو في²¹⁹ الظلام، فأشعلوا²²⁰ مشاعل الحرق والغرام، وقدموا عليها قائد²²¹ التوبة؛ فصار لكل²²² فريق²²³ نوبة،²²⁴ فلما بان الصباح وأظهر²²⁵ القوم القتال²²⁶ بالسلاح، فجعل²²⁷ الملك ينشد ويقول: ²²⁸

قد بلغ الشوق منتهاه * وحلّ بي²²⁹ منك ما تراه

من²³⁰ لي سواه مولى²³¹ * فلست²³² أشكو إلى سواه

قال: ²³³ ثم²³⁴ إن²³⁵ الملك قال لجنوده: أخرجوا إليهم، فإن الله تعالى²³⁶ ناصركم عليهم. ²³⁷ ففتح القوم باب المدينة وقد لبسوا²³⁸ العدة الحصينة وقد²³⁹ برز كل واحد منهم إلى خصمه وبذل ما وصل إليه من علمه، وصار القتال بينهم عمال²⁴⁰ وكان صاحب المدينة يطلب النصر من الخالق،²⁴¹ فألقى الله²⁴² في قلوب

205 م: استعد.

206 م: موضعه.

207 ب م: نادى.

208 ب - قد خرج.

209 م - قد خرج في جماعته. ا م + فهي علت.

210 م: وطغيانهم.

211 م: وأما.

212 خ: فلما استقر العدو في مواضعهم ولم يجدوا سبيلاً إلى مطامعهم نادى الملك في جماعته لمحاربة العدو فأما الشيطان فقد كان.

213 خ + باب.

214 م - على المدينة.

215 ب م: مقابلتها منجنيقات. ا خ - البغي والطغيان، فجعل الملك في مقابلته منجنيق. ا خ: منجنيقات البهتان فقابلوها بمنجنيقات.

216 خ - فصار القتال بين الفريقين يعمل والدم ينزل. ا خ: والقتال بين الفريقين.

217 ب خ م: بانصرامه.

218 ب + عليهم. ا خ + عليه.

219 م: وفي.

220 خ: فاشتغلوا.

221 خ م: فائدة.

222 ب: وصار على. ا م: وصار كل.

223 ب م + منهم.

224 خ - فصار لكل فريق نوبة. ا خ + فحرسوا السور بالتوبة.

225 ب م: ظهر. ا خ: أظهر.

226 ب - القتال.

227 ب خ: وجعل. ا م: فقال.

228 خ - ينشد و. ا م + شعر.

229 م - بي.

230 ب + لم يكن.

231 م: من لم يكن له مولى سواه.

232 ب م: فليس. ا خ: من لم يكن ولي له معاه فكيف.

233 ب خ - قال.

234 م - ثم.

235 خ - إن.

236 ب خ م - تعالى. ا م + بأمركم.

237 خ - عليهم. ا م: عليكم.

238 م: لبس.

239 ب م - قد.

240 ب: القتال يعمل بين الفريقين. ا م: بين الفريقين يعمل والدم يزل.

241 ب: خالق الثقلين. ا خ - ففتح القوم باب المدينة وقد لبسوا العدة الحصينة وقد برز كل واحد منهم إلى خصمه وبذل ما وصل إليه من علمه، وصار القتال بينهم عمال وكان صاحب المدينة يطلب النصر من الخالق. ا خ + ففتحوا أبواب المدينة وبرز كل إلى خصمه فاشتد الحرب بين الفريقين وكان حزب الملك يطلبون النصر من صاحب الكونين. ا م: خالقه.

242 خ + تعالى.

الأعداء الخوف والفرع²⁴³ فانصرف عن أصحاب الحق الباطل واندفع، فولت²⁴⁴ الأعداء هاربين وصارت²⁴⁵ جيوش الحق في إثرهم طالبين، فمنهم من أسروه ومنهم²⁴⁶ من جرحوه²⁴⁷ ومنهم من²⁴⁸ قتلوه،²⁴⁹ والتجت²⁵⁰ النفس إلى حصن الفتنة فحاصروها وقاتلوا قتالاً شديداً بالعدة العديدة،²⁵¹ (71a) واجتمع²⁵² الأحرار²⁵³ والعبيد²⁵⁴ فقدم²⁵⁵ الوزير وهو العقل الخطير²⁵⁶ إلى النفس وزجرها وأنشد:²⁵⁷

أتى²⁵⁸ الصدق في²⁵⁹ جيش عظيم عرمرم²⁶⁰ * يوافقه الاخلاص²⁶¹ في كل مغرم

فيثت²⁶² من صحت²⁶³ له نسبة الهدى * ويبطل أصحاب الحديث المغمغم²⁶⁴

قال:²⁶⁵ فما جاوبت بلسان ولا نطقت بكلام²⁶⁶ ولا أشارت ببنان²⁶⁷ فدخلت تحت الطاعة والحكم،²⁶⁸ وأيست من كل²⁶⁹ بهتان وظلم، وبان لها الضياء والنور ويبطل منها كل²⁷⁰ خداع وزور. وأنشأت²⁷¹ النفس²⁷² تقول:²⁷³

يا صاحبي قفا بي²⁷⁴ تسمعا²⁷⁵ العجا²⁷⁶ * جند²⁷⁷ الإله لمن عاداه قد غلبا²⁷⁸

²⁴³ ب خ م: والجزع.

²⁴⁴ م: فول.

²⁴⁵ م: فصارت.

²⁴⁶ م: فمنهم.

²⁴⁷ م: جرحوهم.

²⁴⁸ ب م - منهم من.

²⁴⁹ خ - فانصرف عن أصحاب الحق الباطل واندفع، فولت الأعداء هاربين وصارت جيوش الحق في إثرهم طالبين، فمنهم من أسروه ومنهم من جرحوه ومنهم من قتلوه. ا خ + فانهزم الباطل واندفع فولوا هاربين وصار جيش الحق طالبين فادركوهم فمنهم من قتلوه ومنهم من أسروه.

²⁵⁰ ب م: والتجأت. ا خ: ثم التجأت.

²⁵¹ م: والعديدة.

²⁵² ب + عليها. ا م + عليه.

²⁵³ ب + منهم.

²⁵⁴ خ - بالعدة العديدة، واجتمع الأحرار والعبيد.

²⁵⁵ ب: فتقدم. ا خ: ثم تقدم. ا م: والبعد فتقدم.

²⁵⁶ آ - وهو العقل الخطير، صح هامش. ا ب خ م - وهو العقل الخطير.

²⁵⁷ ب خ م - وأنشد. ا ب خ: وأنشأ يقول. ا م + وأنشأ هذا الشعر وقال: شعر.

²⁵⁸ م: أنا.

²⁵⁹ خ: من.

²⁶⁰ خ: غير مبرم.

²⁶¹ خ: يوافق التقوى. ا ب + من.

²⁶² خ: وثبت. ا م: فثبت.

²⁶³ م: صحب.

²⁶⁴ ب خ م: المجمعم.

²⁶⁵ خ - قال.

²⁶⁶ م: بكلام ولا نطقت بلسان.

²⁶⁷ م: ببيان.

²⁶⁸ م - والحكم.

²⁶⁹ م: موكلي.

²⁷⁰ م - كل.

²⁷¹ ب: وأنشئت في المعنى وهي. ا م: وأنشئت النفس في المعنى وقال شعر.

²⁷² ب - النفس.

²⁷³ خ - فما جاوبت بلسان ولا نطقت بكلام ولا أشارت ببنان فدخلت تحت الطاعة والحكم، وأيست من كل بهتان وظلم، وبان لها الضياء والنور ويبطل منها كل خداع وزور. وأنشأت النفس تقول. ا خ + فلما جاوبت النفس بلسان والاشارة ببنان، فاسروها فدخلت تحت طاعة الملك، فبان لها الضياء والنور وتركت الباطل والزور، وأنشأ المفتي يقول:.

²⁷⁴ ب - بي.

²⁷⁵ ب م: تسمع.

²⁷⁶ خ: يا صاحبي قفا بي تسمع العجا.

²⁷⁷ ب خ م: حزب.

²⁷⁸ م: بلغا.

حتى إذا بان ضوء²⁷⁹ الصبح أيدهم²⁸⁰ * رب العباد وكل²⁸¹ خصمه²⁸² طلبا
وهبت الريح خوفاً في مصارعهم²⁸³ * فصيرت كل ما²⁸⁴ قد حاوله هبا
وظل إبليس في جهد²⁸⁵ يكابده * يدعو لما قد دهاه²⁸⁶ الويل والحربا²⁸⁷

{قال²⁸⁸ الشيخ أبو المعالي الهمداني:

هذا²⁸⁹ ما عرفنا الله تعالى²⁹⁰ من حال هذه المدينة التي هي²⁹¹ بالإيمان²⁹² محفوفة حصينة، والله سبحانه وتعالى الموفق للصواب، وإليه المرجع والمآب.
{نجز تعليق هذه الرسالة المباركة يوم الخميس المبارك، تاسع عشرين ذي الحجة الحرام ختام سنة مائة وألف من الهجرة النبوية، وصلى الله على سيدنا محمد
وعلى آله وصحبه وسلم، ورضي الله تعالى عن كل الصحابة أجمعين، أمين. تم²⁹³.

279 - خ - ضوء.

280 - خ: أيديهم.

281 - خ: وحل.

282 - م: جميعهم.

283 - ب: خ: مضارعهم. ا م - خوفاً في مصارعهم. ا م + من ضارمهم.

284 - ب: خ: كلما. ا م: فصرت كلما.

285 - خ: كرب.

286 - ب: م: دعاه. ا: خ: بما قد عاداه.

287 - ب: م: الهربا.

288 - م: وقال.

289 - ب: فهذا.

290 - ب: ما قدرنا عليه. ا م: ما قرنا.

291 - م - هي.

292 - ب - بالإيمان.

293 - ب م - والله سبحانه وتعالى الموفق... ورضي الله تعالى عن كل الصحابة أجمعين، أمين. تم. ا ب + نسأل الله التوفيق في كل منهج وطريق، وأن يعصمنا من الشيطان وينور قلوبنا بالإيمان وأن يغفر لنا ويرحمنا أجمعين، إنه أرحم الراحمين، وصلى الله على محمد وآله وصحبه أجمعين، والحمد لله رب العالمين. تم ذكر مدينة قالب الانسان؛ بحمد الله وحسن توفيقه، على يد العبد الضعيف الراجي من رحمة ربه اللطيف، عالم شيخ بن حسن بن علي بن محمد الجندي عفا الله عنه، في تاريخ يوم الجمعة السابع من شهر جمادى الآخرة في سنة خمس وسبعمائة، حامداً لله ومصلياً. ا خ - قال الشيخ أبو المعالي الهمداني... ورضي الله تعالى عن كل الصحابة أجمعين، أمين. تم. ا خ + تمت الرسالة الجهادية والحمد لله خير الناصرين وصلواته وسلامه وبركاته وعلى جميع الأنبياء والمرسلين والملائكة المقربين والمؤمنين الصالحين اللهم خصص محمداً بأفضل التحيات والكرامات في جميع الأزمان والأوقات ورحمة الله على جميع المسلمين والمسلمات، أمين يا رب العالمين. 25 صفر سنة 1232. ا م + نسأل الله التوفيق في كل نهج وطريق وأن يعصمنا من النفس والهوى والشيطان، وقلوبنا بالإيمان، وأن يغفر لنا ويرحمنا أجمعين، إنه أرحم الراحمين، وصلى الله على سيدنا محمد وآله أجمعين. تمت الرسالة في محرم/1197 في يد الفقير، الحاج عبدالغني القاضي.

Kaynakça | References

- Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2019.
- Alkış, Abdurrahim. *Aynu'l-kudât-ı Hemedânî'nin Hayatı, Eserleri ve Usûl-i Selâse Hakkındaki Tasavvufî-Kelâmî Görüşlerinin Tahlili*. İstanbul: Hikemiyat, 2021.
- Aristoteles. *Politika*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Âşık Paşa. *Garibnâme*. Yeni Türkçeye haz. Bedri Noyan. Ankara: Ardiç Yayınları, 1998.
- Aydınlı, Yaşar. "Farabi". *Siyaset Felsefesi Tarihi*. ed. Ahu Tunçel - Kurtul Gülenç. 92-112. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2021.
- Baltacı, Halil. *Aşıklar Sultanı: Aynü'l-Kudât el-Hemedânî'nin Hayatı ve Tasavvuf Anlayışı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2016.
- Başer, Hacı Bayram. "Yükümlü Varlıktan Varlığın Gayesi Olan İnsana: Tasavvufta İnsan Tanımlarının Dönüşümü Üzerine Bir Değerlendirme". *İnsan Nedir?*. ed. Ömer Türker-İbrahim Halil Üçer. 501-544. İstanbul: İlem Yayınları, 2019.
- Bener, Mehmet Emin. *Aynü'l-Kudât-ı Hemedânî'nin Tasavvuf Müdâfaası (Şekva'l-Garib Örneği)*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-. *Menâkıbu's-Şâfiî*. thk. es-Seyyid Ahmed Sakr. Kahire: Dâru't-Turâs, 1390/1970.
- Bingöl, Abdulkuddüs. "Temsil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erşim 26 Mart 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/temsil-mantik>
- Cengiz, Yunus. "Mu'tezile'nin İnsan Düşüncesinde Rakip İki Tasavvur: Ebü'l-Hüzeyl ve Nazzâm Gelenekleri". *İnsan Nedir?*. ed. Ömer Türker-İbrahim Halil Üçer. 59-85. İstanbul: İlem Yayınları, 2019.
- Ceran, Ömer. "İbn Miskeveyh'in Fizik, Metafizik ve Siyaset Düşüncesinde Kullandığı Benzetmeler". *İslâmî Araştırmalar* 33/2 (2022), 524-539.
- Durhan, Gülümser. *Aristoteles ve Platon'da Analoji*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2020.
- Fârâbî. *el-Medînetü'l-Fâzıla*. çev. Yaşar Aydın. İstanbul: Litera Yayınları, 2021.
- Fârâbî. *Fusûlün Münteze: Seçilmiş Fasıllar*. çev. Yaşar Aydın. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2022.
- Fârâbî. *İhsâu'l-Ulûm*. nşr. Ali Bû Malham. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1996.
- Fârâbî. *Kitâbü'l-Mille*. çev. Yaşar Aydın. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-. *İhyâhu ulûmî'd-Dîn*. 9 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1432/2011.
- Hemedânî, Aynülkudât el-. *Risâletü Şekva'l-Garib*. thk. 'Afif 'Useyrân. Tahran: Matbaatü Câmîati Tahran, 1962.
- Hemedânî, Aynülkudât el-. *Zübdetü'l-Hakâik: Hakikatlerin Özü-Şekva'l-Garib: Garibin Şikâyeti*. çev. Ahmet Kamil Cihan vd. (çevirenin girişi). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.
- İbn Sînâ. *Kitâbu's-Şifâ: Metafizik*. metin ve çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2022.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed. *et-Tedbirâtü'l-İlâhiyye fi İslâhi'l-memleketi'l-insâniyye*. thk. Muhammed Abdulhay el-Adlûnî el-İdrisî el-Hasenî. yy: Dâru's-Sekâfe, 1437/2015.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *Bustânu'l-vâ'izin ve riyâzu's-sâmi'in*. nşr. Eymen el-Buhayrî. Beyrut: Muessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, 1419/1998.
- İbnü'l-Haddâd, Muhammed b. Mansûr b. Hubeys. *el-Cevherü'n-nefis fi siyâseti'r-reis*. thk. Rıdvân es-Seyyid. Beyrut: Dâru't-Talîa, 1983.
- İsfahânî, İmâdüddin el-. *Harîdetü'l-kasr ve cerîdetü'l-asr*. thk. Adnan Muhammed Âli Tu'ma. 21 Cilt. Tahran: Ayine-i Miras, 1999.
- İspirî, Ömer b. Ali el-. *Ruhun Kaleleri: Husûnü'l-Metâlib*. haz. Osman Nuri Karadayı. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2018.
- Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.
- Karadayı, Osman Nuri. "Tasavvuf Literatüründe Kale Sembolü". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 7/2 (Aralık 2020), 183-226.
- Kartal, Abdullah. *İlâhî İsimler Teorisi*. İstanbul: Hayykitap, 2009.
- Keklik, Nihat. "Felsefe Bakımından Metafor". *Felsefe Arkivi* 25 (Temmuz 2013).
- Kılıç, Sadık. "Kur'ân ve Hadislerde Temsili Anlatım Örnekleri". *İslâmî İlimler Dergisi* 5/1 (2010), 11-40.
- Lebyûd, Mesûd. "Mekânetü't-temsili fi'l-fikri'l-İslâmî". *Dirâsât Fi'l-Ulûmî'l-İnsâniyye ve'l-İctimâiyye* 17/2 (Aralık 2017), 327-341.
- Mert, Muhit. *İnsan Nedir? İnsanın Tanımlanmasına Dair Kelâmî Bir Yaklaşım*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Mustâvî, Abdurrahman el-. *Divânü el-İmâm eş-Şâfiî*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1428/2007.
- Platon. *Devlet*. çev. Sabahattin Eyüboğlu - M. Ali Cimcoz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Sâdik, Muhammed. *Risâle-i Mahbûb: Nefsin Şehirleri*. haz. Yusuf Turan Günaydın. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013.
- Sandıkçı, Mesut. *Aynülkudât Hemedânî'nin Hayatı, Eserleri ve Temhîdât Tercümeleri (Metin-İnceleme)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. "Şehirlerin Ruhu Üzerine". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (Aralık 2018), 381-386.

- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî es-. *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abdulfettah Muhammed el-Hulv. 10 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1383/1964.
- Tirmizî, Hakîm et-. *Gavru'l-umûr*. thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sâih-Ahmed Abde Avz. Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1422/2002.
- Türker, Ömer. *İslam Düşünce Gelenekleri*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.
- Uludağ, Süleyman - Bayburtlugil, Nurettin. "Aynülkudât el-Hemedânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 9 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/aynulkudat-el-hemedani>

